

Истиқлол қаҳрамонлари

Абдулла АВЛОНИЙ

Мамламан асарлар

Абдулла
АВЛОНИЙ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

Истиқлол қаҳрамонлари

АБДУЛЛА
АВЛОНИЙ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

2 ЖИЛДЛИК

1-жилд

ШЕЪРЛАР, ИБРАТЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 1998

Таҳрир ҳайъати:

*Озод Шарафиддинов, Неъмат Аминов, Паим Каримов,
Бегали Қосимов, Дилором Алимова, Суннат Аҳмедов,
Шухрат Ризаев, Усмон Қўчқор.*

Абдулла Авлоний Туркистон миллий уйғониш адабиётининг эътиборли вакилларида, шоир, драматург, журналист. Айни пайтда, мураббий, илк дарсликлар муаллифи. «Мактаб», «Наشريёт» ширкатлари муассиси. Ўзбек театрининг асосчиларидан—Тошкентдаги «Турон» театр ҳаваскорлари тудасининг тузувчиси. Ниҳоят, Афғонистон ва Туркистон ўртасидаги ўзаро қўшничилик муносабатларини ўрнатишга уринган янги давр дипломатларидан эди. Ушбу нашрда адиб истеъдодининг хилма-хил қирраларини ифода этувчи асарларидан намуналар беришга ҳаракат қилинди.

Тўпловчи, нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи —
Бегали Қосимов.

Изоҳлар ва луғатни Олим Тўлабоев тузган.

ОҚ ТОНГЛАРНИ ОРЗУЛАГАН ШОИР

Абдулла Авлоний 1878 йилнинг 12 июлида Тошкентда Мерганча¹ маҳалласида дунёга келди. Бобоси Мирисъ-матбой асли қўқонлик ўқчи-ёйчилардан эди. Отаси Миравлон ака майда ҳунармандлик—туқувчилик билан шуғулланган. Пиёнбозорда (ҳозирги Навоий театри майдони), Ярмарка бозорида (ҳозирги Санъат музейи атрофи) бўз ва чит билан савдо қиларди. «Онамнинг оти Фотимадир»², деб ёзади адиб ўз таржимаи ҳолида.

Абдулла 7 ёшдан Ўқчидаги эски мактабда Акрамхон домлада савод чиқарди. 1890 йилда шу маҳалладаги мадрасага ўтди. Сўнг Шайхонтоҳурдаги Абдумаликбой мадрасасида Мулла Умар Охунда таҳсил кўрди. Аммо тирикчиликнинг оғирлашуви ўқишга имкон бермайди. «1891 йилдан бошлаб, фақат қиш кунларида ўқуб, бошқа фаслларда мардикор ишладим»³, — деб ёзади Авлоний. Кўп ўтмай бу ҳам барҳам топди. У бутунлай ишга шўнғиб кетди. Ўзи айтганидек, «бинокор»ликни ўрганди, «ғишт қўйиш, сувоқчилик, печкачилик, дурадгорлик ишлари» билан машғул бўлди.

Адабиётга ҳавас унда шу йиллари уйғонди. Навоий шеъриятига, Фузулий ғазалларига меҳр қўйди. Сўнгсиз бир иштиёқ билан форс тилини ўрганди. Саъдий ва Ҳофизнинг сеҳрли олаmidан завқ-шавқ олди. Ниҳоят булар ўз самарасини берди. Ўзи камтарона қайд қилганидек, «шеър ёзишга тутинди». Авлоний бу вақтни 1894 йил деб кўрсатади. Афсуски, ёшлик даврида яратган шеърларининг ҳеч бири бизгача сақланмаган. Шоирнинг бизга маълум шеърлари 1905 йилдан кейин ёзилган. Буни уларнинг руҳи ва характери очиқ-ойдин кўрсатиб туради. Шоирнинг 90-йилларда ёзган шеърларининг тақдири ҳақидаги тахминларимизни ўрни билан айтармиз. Ҳозирча бир нарсани таъкидлаш билан чекланамиз.

¹ Мерганча маҳалласи ҳозирги Навоий кўчаси телевидение биноси атрофида бўлган.

² Қаранг: Миллий уйғониш, Т., «Университет», 1993, 108-бет.

³ Авлоний. Тошкент тонги, Т., 1979, 373-бет.

Классика билан ошнолик унинг шоир ва граждон сифатида шаклланишига бениҳоя катта таъсир кўрсатади. Бу ҳол унинг ижодида ҳам, фаолиятида ҳам равшан кўришиб туради.

1900 йилда Авлоний тошкентлик савдогар бир хонадоннинг Саломатхон деган қизига уйланади. Шу йили отаси вафот этади.

Ҳозирги Миробод маҳалласи ўрнида Мирнеъматбойнинг боғ ҳовлиси бўлган. Тошкент босиб олиниб, Туркистон генерал-губернаторлигининг марказига айлангирилгач, Миробод шаҳарнинг янги — «рус» қисмига қўшиб олинади ва турли иморатлар, корхоналар қуриш учун бўлиб берилади. Сапёрний, Госпиталний кўчалари пайдо бўлади. Миравлонбойнинг икки ўгли — Абдулла ва Мирсиддиқ ҳам шу ерда ҳовли-жой қиладилар. Сапёрлар кўчасида 70, 72, 74-уйлар қад кўтарди. Абдулла Авлонийнинг ўз қўли билан қурилган, жуда кўплаб воқеаларга гувоҳ бўлган 74-уй кейинги йилларда шаҳарни қайта қуриш даврида бузилиб кетди.

1904 йилда Авлоний Мирободда усули жадид мактаби очади. Тошкент Давлат университетида узоқ йиллар дарс берган таниқли педагог, марҳум Юсуф Тоҳирий мазкур мактаб ҳақида хотираларида шундай ёзган эди:

«Шаҳарнинг қарама-қарши чеккасида, темир йўл ишчилари истиқомат қиладиган Мирободда янги типдаги мактаб очилганлиги ҳақида эшитиб қолдик. Тез орада бу мактабнинг фазилатлари ҳақидаги шов-шувлар, унинг муаллими Авлонийнинг доврўғи бутун шаҳарга тарқалди. Ҳамманинг тилида: «Мирободдаги мактаб 6 ойда ўқиш-ёзишни ўргатармиш, жўғрофия, ҳисоб, табиатни ўрганиш деган дарслар ўқитилармиш», — деган гап юрарди. Бизга жуда сирли туюлган бу мактабни ва унинг донишманд муаллимини кўришга ҳаммамиз ошиқардик. Ниҳоят бир кун ич-тўрттаммиз боришга жазм қилдик.

Мактаб пастаккина, ним қоронғу бўлиб, масжид йулагига жойлашган эди. Хонанинг тепасидаги ёруғлик учун қолдирилган тўйнуқдан қиш ва баҳорда қор билан ёмғир ҳам тушиб турарди. Лекин хонада ўқувчилар ва ўқимоқ учун келганлар сон и кўп эди. Хаёлимизда домланинг аллақандай бир сирли томони бор эди. Бизни қотмагина, кичик жуссали, қорачадан келган, истараси иссиқ, чўққи соқол бир киши кўтиб олди. Бу номи тилга тушган муаллим Авлоний эди. Ўқишга қабул қилиндик. Кўп ўтмай кўз олдимизда янги бир дунё очилганига тўла ишонч ҳосил қилдик. Улар ўқиш-ёзишда,

ҳисоб масалаларини ҳал этишда, табиат ҳодисаларидан хабардор бўлишлари, жуда кўп шеър ва ҳикояларни ёд билишлари билан ҳаммамизни лол қолдиришди. Айни замонда бизнинг эски мактабимиз бўшаб, Мирободдаги Абдулла Авлоний мактаби биздан борган болалар билан лиқ тўлди. Шу тариқа бу мактаб тобора шуҳрат топиб борди»¹.

Адиб таржиман ҳолидан: «1904 йилда рус-япон уруши чиқиб, бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилдаги Русияда бошланган инқилоб тўлқини бизга ҳам зўр таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслақларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмоқ ва кўзини очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газет чиқармоқни муносиб кўриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди».

1905 йилги инқилобий кўтарилишлар беҳуда кетмади. Подшо ҳукумати ён беришга мажбур бўлди. 17 октябр Манифести эълон қилинди. Шахснинг дахлсизлиги, виждон, сўз, йнгилишлар эркинлиги таъминланиши ҳақида ваъда берилди. Манифест матбуот ишларининг юришиб кетишига йўл очди. Русиянинг барча йирик шаҳарларидаги сингари Туркистон шаҳарларида ҳам газета ва журналлар чоп этила бошланди. 1906 йилда Исмоил Обидийнинг «Тараққий» газетаси пайдо бўлди. Кўп ўтмай, «Хурийд», «Тужжор» «Осиё» газеталари чиқа бошлади. Абдулла Авлоний буларнинг майдонга келишида бевосита иштирок этди. 1907 йил 4 декабрда эса унинг муҳаррирлигида «Шуҳрат» газетасининг биринчи сони босмадан чиқди. Авлоний уни ўз уйида Сапёрлар кўчасида тайёрлаб чоп этди. Газета ўз дастурини шундай белгилайди:

Қаломни хуш такаллум тутин зебосифат сўзлар,
Мақомни ҳурриятда булбули шайдосифат сўзлар,
Замона гулшанида қумрини танҳосифат сўзлар,
Гулистонларда доим сайр этар сайёрадур «Шуҳрат».

Кўюб сарлавҳасини илм истар муддаосини,
Яна дебочасида шарҳ этар миллат баҳосини,
Қани хушфаҳм билса гавҳари қимматбаҳосини,
Замона маъланида бир зумурраднорадур «Шуҳрат».

¹ Ю. Тоҳирий. Доно мураббий, «Тошкент оқшоми» г., 1966, 10 ноябр.

Харобатхонада ётсанг, бизим-чун ким қилур таъмир,
Бузилсун, қадри кетсун деб қилур ҳамсоямиз тадбир,
Ал ила тутмасанг, қилмас қалам ўзди ўзи таҳрир,
Қилуб изҳори ҳасрат ҳар кима ёлборадур «Шухрат».

1905 йилги Машрута (Конституция) самараларида ил-
ҳомланган газета «Мақоми хурриятда булбули шайдо-
сифат»лигини ошкор эълон қилмоқда. Айни пайтда,
«Қани хушфаҳм, билса...» дея тилига чиқара олмаган
гаплари ҳам йўқ эмас.

Сўнги баъдга эътибор қилайлик. «Харобатхона»ни—
инсон яшаб бўлмайдиган ҳолга келган турмушни биз
учун ким тузатиб беради? «Ҳамсоямизми? У, бу «харо-
батхона»ни янада ўпроқ бузиш, баттарроқ қадрсизлан-
тириш учун тадбир излайди.

«Ҳамсоя» ким? Туркистоннинг 1916—17 йиллардаги
генерал-губернатори Н. А. Куропаткиннинг эътирофла-
рини эслайлик: «Биз 50 йил тубжой аҳолини тараққиёт-
дан четда, мактаблар ва рус ҳаётидан четда тутдик»¹.

Ундан роса 34 йил олдин 1882 йилнинг 30 августидан
генерал-губернаторликда «Русиялик гайрижинс мусул-
монлар маорифининг асосини қандай бош принциплар
ташқил этмоғи керак?» деган масала кун тартибига қў-
йилган ва қуйидагича хулосага келинган эди:

«Шундай қилиб, мусулмонларимиз маорифи учун
асос қилиб олинishi шарт бўлган **биринчи бош прин-
цип уларни руслаштириш**, **«иккинчи принцип... ислонни
бузиш, прозелитизмдан воз кечиш, қисқача айтганда,
ёт мусулмонларимизнинг умуман диний жиҳатларини
бузишдир»** (таъкид бизники — Б. Қ.)².

Газетанинг йўли аён бўлиши билан дўстидан душма-
ни кўпайди. Натижада 10-сонни чиқиб бекилди. Сўнги
14 феврал 10-сонидан «Дауъси намима» (чақма-чақар-
лик) сарлавҳаси билан идоранинг бир хабари босилган.
Унда шундай гаплар бор:

«Эшитилмиш хабарларга қарағонда ўз мусулмонлари-
миздан баъзи «дауъси» наммомлар пайдо бўлиб, газе-
тамыздан «начальство»га «дауъс» қилмак фикрида елка
қилгон эмишлар...

Газетамизнинг маслаки миллий, бетараф сиёсий ўлуб,

¹ Қаранг: Х. Иноятов. Против фальсификации истории победы Советской власти в Средней Азии и Казахстане, Т., 1976, 54-бет.

² Туркестанский сборник, 361-т., 138-бет.

«умеренно-прогрессивная политическая» газетадур. Ёзгон мақолаларимиз ҳам ушбу маслакимиз ўлгон эътидол ва ҳаққоният доирасида ўлуб, нозир ва цензурлар тарафидан ҳақлик узра таржима қилинуб, тегишли маҳкамаларда кўрилуб турилибдур. Шул сабабли «начальство»нинг сизини (нг) «данўс»ларга ҳеч бир эҳтиёжи йўқдур».

Газетанинг ёпилишига қараганда, бу «данўс»ларга «эҳтиёж» бўлган кўринади. Ва, эҳтимолки, улар газетанинг тақдирини ҳал қилганлар. Авлоний газетанинг ёпилишини ўз таржиман ҳолида «яширин ташкилотлар» билан алоқага, «Рафиқ Собиров» деганининг хиёнатига боғлайди.

Хуллас, газета ёпилди. Редакция асбоб-ашёлари, қозғозлар ва материаллар ҳаммаси мусодара қилинди. Лекин Авлоний бўш келмади. А. Бектемиров номига руҳсат олиб «Осиё»ни чиқара бошлади. Шоир таъкидлаганидек, бунинг идораси ҳам унинг уйида (Сапёрная 26)¹ жойлашган эди.

Бу газеталар ўзбек миллий матбуотининг дастлабки намуналари бўлиши билан ҳам муҳим эди.

1914—15 йилларда адвокат Убайдулла Хўжаев² билан «Садойи Туркистон» газетасида ҳамкорлик қилади. Газетадаги шеър ва мақолаларининг аксарияти Авлоний қаламига мансуб. Бу ҳол унинг таҳририятдаги мавқеъ-эътиборининг анча баланд бўлганлигини кўрсатади. Лекин газета узоқ давом этмади. 66 сонни чиқиб, моддий аҳволнинг танглигидан ётиб қолди³.

Умуман, Авлоний 1904—1905 йиллардан ҳам ижодий, ҳам амалий иш билан қизғин шуғулланди. Ўз шеърларини «Ҳижрон» таҳаллуси билан эълон қилди. Мақолаларини эса «Мулла Абдулла», «Авлоний», «Абдулла Авлоний» номлари билан босдирди. Сўнграқ унинг кўп ишлатган лақабларидан бири «Индамас» бўлган эди.

1909 йилда «Жамияти хайрия» очди ва маҳаллий халқ болаларининг ўқиб билим олиши учун пул йиғиб,

¹ Сапёрлар кўчасидаги бу ховли турли даврда турлича (№ 35—1907; № 26—1910; № 10—1919; № 48, 56, 72, 74) рақамланган. 1988 й. 23 декабрда «Уй музей»га айлантирилди. 1991 й. 15 мартда бузилди.

² У. А. Хўжаев (1865—1938)—1900 йилда Саратов Адлия институтини битириб келган. 1909 йилда Лев Толстой билан хат ёзишган. 1914—15 йилларда «Садойи Туркистон»да муҳаррирлик қилган. 1917 йилда Туркистон мухториятининг ҳарбий ишлар вазирини бўлган машҳур тараққийпарварлардан.

³ Зиё Саид. Танланган асарлар, Фафур Ғулом нашриёти, Т., 1974, 44-бет.

мактабларга тарқатди. Бу ҳақда ҳатто Оренбургдаги «Вақт» газетаси ёзиб чиқди¹.

1913 йилнинг охирида Тошкентлик машҳур жадидлар—тараққийпарварларнинг ташаббуси билан «Турон» жамияти майдонга келди. Унинг муассислари қуйидагилар эди:

1. Убайдулла Асадуллаевич Хўжаев (Мерганча)
2. Тошпўлатбек Норбўтабеков (Обсерваторская 3)
3. Мунавварқори Абдурашидхонов (Шайхонтоҳур)
4. Қомилбек Норбеков (Сағбон)
5. Мулла Абдулла Авлонов (Сапёрная 26)
6. Муҳаммаджон Подшоҳўжаев (Занжирлик)
7. Каттахўжа Бобохўжаев (Қор ёғди)
8. Башируллахон Асатиллахўжаев (Мерганча)
9. Низомиддин Асомиддинхўжаев (Орқа кўча)
10. Қаримбек Норбеков

Жамиятнинг² 73 моддалик ушбу русча низомида унинг мақсад-вазифалари қуйидагича белгилашган:

а) аҳоли ўртасида саҳна ишларига, эзгуликка муҳаббат уйғотиш, жиддий муносабат ўстириш;

б) халқ учун спектакллар қўйиб бериш ва улар орқали халққа соғлом ҳордиқ бағишлаш;

в) маънавий ва моддий аҳволини яхшилашга муҳтож бўлган Туркистон ўлкаси доирасидаги мусулмон эътиқодига мансуб кишиларга ёрдам бериш.

Иккинчи бандда жамиятнинг қуйидаги ҳуқуқлари белгилашган:

кечалар, концертлар, спектакллар ва шуларга ўхшаш оммавий томошалар уюштириш; ўз номига клуб, мусиқа курслари, кутубхона ва қироатхона очиш; ўз номига бошланғич мактаблар очиш ва таъминлаш; ҳожатманд-

¹ Жамиятнинг 1909 йил 12 майда тасдиқланган 41 моддалик Низомидан маълум бўлишича, унинг мақсад ва фаолият доираси кенг бўлиб, Сирдарё вилояти (Тошкент Сирдарё вилоятининг пойтахти эди. — Б. Қ.) ҳудудидаги пачор, муҳтож мусулмонларнинг моддий-маънавий аҳволини яхшилаш, жумладан, етимлар, кексалар, ногиронлар учун касалхона, амбулатория, чойхона, ошхона, ётоқжойлар очишдан тортиб, ёшларни мактабда ўқитиш, сўнг чет элларга юборишгача бўлган масалаларни кўзда тутар эди. Муассислари: Тошҳожиги Туёқбоев (педагог Ю. Тоҳирийнинг отаси), Низомқори Мулла Хуснинов, Мулла Абдулла Авлонов, Мунавварқори Абдурашидхонов, Баширулла Асатиллахўжаев (Низомнинг асл нуسخаси Авлоний музейида сақланган).

² Жамиятнинг сўнграқ потариус Д. Егоров томонидан 1916 йил 11 ноябрда тасдиқланган ва 7176 рақамли қайддан ўтказилган низоми Республика ўқитувчилар малакасини ошириш институтидаги Авлоний музейида сақланмоқда.

ларга, шу жумладан, ўқувчиларга моддий ёрдам бериш, уларнинг ўрта ва олий ўқув юртларида ўқишни давом эттиришлари учун стипендиялар таъсис этиш, шунингдек, маориф муассасаларини, расмий, хусусий, ижтимоий—қандай тонфада бўлишидан қатъи назар моддий қўллаб-қувватлаш.

Дарҳақиқат, жамият Тошкентлик тараққийпарварларнинг барча фаолларини атрофига тўплади. Унинг заминида театр ҳаваскорлари труппаси ташкил топди. Унинг номида клуб, кутубхона, қироатхона, газета майдонга келди. Театршунос М. Раҳмонов ёзишича, Авлоний бош бўлган театр ҳаваскорлари труппаси 1913 йилнинг охирида 25 кишидан иборат бўлган. Жумладан, уларнинг орасида Ильин босмахонаси ишчиси Низомиддин Хўжаев, маорифчилар: Ғулом Зафарий, Шокиржон Раҳимий, Самиёқори, Фузайл Жонбоев, Ҳасан қори, хизматчи Бадриддин Аъламов, «приказчик» (иш юритувчи) лар Муҳаммаджон Подшоҳўжаев, Қудратилла Юнусий, Абдураҳмон Акбаров, Қудратулла Махсум кабилар бор эди. 1916 йилда труппага Маннон Уйғур, Сулаймон Хўжаевлар аъзо бўлиб кирадилар¹.

Лазиз Азиззода булар сафига Саъдуллаҳўжа Турсунхўжаев, Юсуф Алиев, Мусо Азимовни ҳам қўшади². Труппа афишаларида Мирмулла Шермухамедов ва Эшонхўжа Хоний номлари учрашини ҳисобга олсак, труппанинг ҳозирча аниқланган аъзолари сони, Авлонийни қўшиб ҳисоблаганда, 19 тага етади. Уларнинг аксарияти истеъдодли ижодий ёшлар эди. Масалан, А. Акбаров дурстгина шонр, мардикорлик ҳақидаги бир шеърини тўпламнинг муаллифи эди. Низомиддин Хўжаевнинг номи нозоҳга муҳтож эмас. Ю. Алиев, С. Турсунхўжаев, Б. Аъламов, М. Подшоҳўжаев, Қ. Маъзумовлар сўнграқ ижтимоий-сиёсий фаолият билан бир қаторда бадний ижод билан ҳам шугулланганлар. Ю. Алиев шеърлар ёзган, С. Турсунхўжаевнинг «Туркистон ватанпарварлари» драмаси саҳнага қўйилган. Машҳур Маннон Уйғур, «Ҳалима»нинг муаллифи Ғулом Зафарий, янги ўзбек маорифчилигининг асосчиларидан бўлган Шокиржон Раҳимий, ўзбек кино санъатининг пойдеворини қўйганлардан С. Хўжаевларнинг номи ўқувчиларимизга яхши таниш. Француз тилини билган, Габ адабиётини оригиналда

¹ Қаранг: М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, «Фан», Т., 1968, 334-бет.

² Л. Азиззода. Янги ҳаёт курашчилари, «Фан», Т., 1977, 35-бет.

уқиган, шеър ва ҳикоялари билан вақтли матбуотда фаол иштирок этган Мирмулла Шермуҳамедов Ҳамза драмаларини холис ва одилона таҳлил қилиб, юксак баҳолаган биринчи ўзбек театр таъқидчиси эди...

Авлоний труппаси саҳналаштирган биринчи асар Бехбудийнинг «Падаркуш»и бўлди.

1914 йил 27 феврал Тошкентнинг 2000 кишилик мухташам «Қолизей» театри¹ томошабинлар билан тула. Галерея ва йулакларда ҳам одам қайнайди... Саҳна очилади. Урта буй, миқти, европача кийинган киши пайдо бўлади.

— «Мухтарам жамоат! — гап бошлайди у. — Бугун Тошканд халқи ҳаётида тарихий кундир...» Нотиқ театр ва унинг жамият ҳаётидаги ўрни ҳақида сўзлайди. Томошабинлар унинг ҳар бир гапини берилиб тинглайдилар.

«Театру уюнбозлиқ эмас! Масхарабозлиқ ҳам эмас, — давом этади у. — Театр бамисоли ойнаванд бир уйким, кирган ҳар бир кимса ўз ҳусну қабиҳини кўра олур... Юзига ун суртиб масхарабоз шаклига кирган зотлар табиби ҳозиқдирлар...» Нотиқ театрни ҳар бир халқ миллий тараққиётининг муҳим белгиларидан деб ҳисоблайди, рус француз, турк, татар, озарбойжон турмушидан мисоллар келтиради. У машҳур тараққийчимиз Мунавварқори эди.

Спектакл бошланди. У маҳаллий халқ турмушидан олинган, ерли ҳаваскор ёшлар томонидан қўйилган биринчи саҳна асари машҳур «Падаркуш» эди. Спектакл декламацияга уланиб кетди.

Тараққийчилик туғён уриб турган «Ойла мунозараси» тингланди. Халқ миллий куйларига солиб ёзилган, ижтимоий дард билан ёниқ қўшиқлар янгради. Ниҳоят томоша тугади. Кишилар театрдан олган таассуротларини қизғин муҳокама қилганча тарқалдилар. Шоир Тавалло бу тарихий воқеани завқ-шавқ билан ҳикоя этувчи шеър ёзди. «Турон»нинг биринчи қадамига ўзига хос шеърини олқиш ва тақриз бўлган ушбу шеърни келтирамиз:

Чух мунаввар этди оламини Мунавварқоримиз,
Кўрдимиз равшанилиғидини феълимиз, атворимиз.

¹ 1913 йилда Г. М. Цинцадзе (1868—1919) томонидан қурилган. Узоқ йиллар Свердлов концерт зали бўлиб турди. Ҳозир савдо биржаси жойлашган.

Ибрat олинг ёшлар, деб тукди кўздан ёшлар,
Нутқида тахрир этуб, бизларни йўқу боримиз.

Чин кўнгулдан биз эшитдук, чин экаи айтгон сўзи,
Шунча бидъатларни билдук, вой, биз иқроримиз.

Саҳнага қўйди «Падаркуш» фожиа Бехбудидин
Баҳра олди русу арман, ўзбаку тоторимиз.

Кўрдилар нодон чўжуқ, бетарбият ҳангомасини,
Дедилар бизни чўжуқлар: «Эмди биз безормиз!»

«Бу бола эрмас, бало» деб печалар қон оғлади,
Ваҳмига кетди ўзидин бир неча кўкпоримиз,

Бас, Убайдулло, Каримбеку Низомиддинлар¹
Жумла қатнашганга то улгунча миннатдоримиз.

Барчадин аввал келиб, жой олди, ўлтурди кўрнинг,
Фойдалаиди, ибрat олди неча парҳездоримиз.

Қўп умид бирлан, Тавалло, боз бир ўйноса, деб
Белни боглаб, ўзини чоғлаб, бунда хизматкоримиз².

Хуллас, бу кун тошкентликлар хотирасида узоқ сақла-
ниб қолди...

«Турон» ўз фаоллятинини шундай бошлаган эди. Труппа ишида қардошлар ҳам иштирок этдилар. Жумладан, Авлоний таниқли татар режиссёри Заки Боязидский, машҳур озарбойжон санъаткори Сидқий Руҳилло билан ҳамкорлик қилди. Масалан, труппанинг спектакллариини Заки Боязидский саҳнага қўйган эди. Сидқий Руҳилло эса 1916 йилда Авлонийнинг таклифи билан Тошкентга келади ва шонрининг уйида труппа кўмагида «Лайли ва Мажнун» спектаклини қўяди. Мажнун ролини Сидқий Руҳиллонинг ўзи ўйнайди. Маллуни Авлоний ижро этади³.

Труппанинг ғоявий-бадний раҳбари Авлоний эди. 1914 йилнинг 26 декабрида труппа «Туркистон» номи

¹ Убайдулла Хўжаев, Карим Норбеков, Низомиддин Хўжаев (1886—1942) — «Турон» жамияти фаоллари.

² Тавалло. Равнақул ислом, Т., «Фан», 1993, 52—54-бетлар.

³ Шонрининг рафиқаси С. Исломова хотираларидан (Бизда сақланади—Б. Қ.). Сўнг «Қолизей»да қўйилган. Туширилган ёдгорлик сурати матбуотда бир неча бор эълон қилинган.

билан Фарғона водийси бўйлаб сафарга чиқди, бир қатор шаҳарларда гастролда бўлди. Агар сиз уша йиллари чиқиб турган вақтли матбуот саҳифаларига кўз ташласангиз, труппанинг Қўқон (1915 йил 7 январь), Андижон (9 январь), Намаган (21—24 январь), Уш (29 январь)да қўйган спектакллари ва уларда Авлонийнинг фаол иштироки, хусусан ижрочилик маҳоратига оид эҳтирос билан ёзилган мақолаларига дуч келасиз. Улардан айримлари театршунос М. Раҳмонов¹ ва ёш адабиётшунос Ш. Ризаев² тадқиқотларида келтирилган.

Адибнинг ўзи ушбу сафар муносабати билан ёзган «Саёҳат самараси» шеърда, «Андижону Марғилону Ушчу Намагану Хўқанд ёшлари»нинг «бир-бирлари билан сирдош» бўлиб, «миллий ишларга ташаббуслар» қилаётганларини, «интибоҳ (уйғониш) даври» келганини мамнуният билан тилга олган эди.

Авлоний труппа учун «Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Биз ва Сиз», «Икки севги», «Пўртугалия инқилоби» каби драмалар ёзди, «Қотили Карима», «Уй тарбиясининг бир шакли», «Хиёнаткор оиласи», «Бадбахт келин», «Хўр-хўр», «Жаҳолат», «Уликлар» каби саҳна асарларини татарча, озарбойжончадан таржима қилди. Афсуски, буларнинг ҳеч бири ўз даврида босилган эмас. Тўғри, уларнинг кўпчилиги бадий заиф. Қораламага ўхшайди. Ҳатто шундай таассурот тугиладикки, муаллиф бирор мавзуга зарурат сезгану, оёқ устида ёзиб қўя қолган. Бир нафасда, бир ўтиришда ёзган. Бу асарларнинг ўз даврида аҳамияти катта бўлган. Ундан айримлари 1979 йилда нашр қилинди.

1916 йилда Тошкентда бўлган таниқли шарқшунос А. Самойлович «Қолизей»да Авлоний таржима қилиб саҳналаштирган «Уликлар» (Жалил Мамадқулизода асари)ни кўриб, ўз таассуротларини шундай ёзган эди.

«Тошкентнинг улкан «Қолизей» театрида озарбойжончадан сарт тилига таржима қилинган «Уликлар» нъесаси қўйилди. Ижро жуда яхши эди...»³. Тўғри, Тавалло ёзганидек, театр «тараққийнинг хабари», «миллатнинг ҳаёт асари» эди. Лекин, умуман олганда, театрчилик ишлари осон кечган эмас. «Кимники саҳна-

¹ Қаранг: М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, Т., «Фан», 1968, 327—351-бетлар.

² Қаранг: Ш. Ризаев, Жадид драмаси, Т., «Шарқ», 1997, 63—71-бетлар.

³ А. Самойлович. Драматическая литература сартов, Петроград. 1917, 3-бет.

да кўрсанг, ани жасорати бу!»¹ деганда Тавалло мутлақо ҳақ эди.

«1915 йилда маҳалла халқи» домламиниз «театрчи» бўлди», «масхарабоз бўлди»,—деб мени мактабдан кувиб, Миробод маҳалласидаги бошланғич мактабни ёпдилар»,—деб ёзади Авлоний ўз таржимаи ҳолида.

Лазиз Азиззода эса ўз хотираларида қадимчиларнинг у ҳақда:

«Бериб таълим гўдакларга истибронни қоғаздан,
Атоси эрди номаълум, аноси қайси гардандур.
Сақолу мўйлабини қирдириб, Абдулла Авлоний
Ўрусу чурчуту ё ҳинди ёким арманидандур»,—

дея мазаммат қилиб юришларини изтироб билан хотирлаган эди².

Иккинчи томондан ҳукумат сиқарди. Театрчиликнигина эмас, янги мактабни ҳам. «Усули жадид», «усули савтия» номи билан тарихга кирган бу мактаблар аслида чинакам фидойилик намуналари эди.

Шуларга қарамай, Авлоний ижтимоий фаолиятда қизғин давом этди. Жумладан, унинг шу йиллари «Нашриёт»³, «Мактаб»⁴ каби ширкатлар тузишда бош-қош бўлганини эслаш kifоя. Адиб буларни кейинроқ ўз таржимаи ҳолида шундай изохлайди: «Бу вақтларда бизнинг мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшларини сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди. Дарҳақиқат, бу жамиятларнинг

¹ Тавалло. Равнақул ислом, Т., «Фан», 1993, 53-бет.

² 1965 йил 9 февралдаги суҳбат материалларидан. (Хотиралар бизда сақланади.—Б. Қ.)

³ «Нашриёт» 1914 йил 19 сентябрда тузилган. Мақсади: «Туркистон мусулмонлари орасига жариди (газета), мажалла (журнал) ва китоб каби матбуот нашр қилуб, Оврупо маданиятига халқимизни бошламоқ ва аҳолини оқартмақ». Муассислари: Охунжон Абдулраҳмон ўғли, Абдулҳошим Саримсоқов, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Мулла Абдулла Авлонов, Тожихўжа Азизхўжа ўғли, Муҳаммадхон Подшоҳўжа ўғли, Хусанхўжа Дадахўжа ўғли (ёзувчи С. Аҳмаднинг отаси—Б. Қ.), Убайдуллахўжа Умархўжа ўғли, Тўлаган Хўжамёров (Тавалло), Саидабдулло Саидқарим ўғли Саидазимбоев, Илҳомжон Инъомжон ўғли, Комилбек Норбеков.

⁴ «Мактаб» 1916 йил 18 мартда тузилган. Муассислари: Муҳаммадхон Подшоҳўжаев, Мулла Абдулла Авлонов, Тошҳожиги Туёқбоев, Низомиддинқори Муллахусаннов, Абдусалом Абдурахмонов, Рустамбек Юсуфбеков (таниқли химик Нодирбек Юсуфбековнинг отаси—Б. Қ.), Саидахмад Саидқарим Саидазимбоев, Муллаюнус Туёқбоев, Хабибулло Мақсудов, Низомиддин Асомиддини (Хўжаев), Шокиржон Раҳимов (Раҳимий).

ийштирокчилари, хусусан Мунавварқори, шоир Тавалло, Низомиддин Хўжаев, Убайдулло Хўжа, ака-ука Санд-азимбоевлар Туркистоннинг маълум ва машҳур киши-лари эдилар.

Авлоний 1917 йил Феврал воқсаларидан кейин «Яшасин халқ жумҳурияти!» шiori остида «Турон» газетасини чиқарди. Газета ўз маслак-мақсадини «Мусулмонлар орасида кўп йиллардан бери давом улан умумга зўрлик, бидъат ва одатларини битирмак, келажакда бўладургон жумҳурий идорага халқни тайёрламоқ» деб эълон қилди. Бироқ у жуда катта қийинчиликлар билан дунё юзини кўради: 2-сонидак жанжал чиқади. Муҳарририни вазифасидан четлатадилар, эскинараст уламолар матбаа эгаларининг уйларига вакиллар юбориб, «агарда сиз Авлоний газетасини матбаангизга боссангиз, ўлсангиз сизга жаноза ўқугмасмиз» деб қўрқитиб, газетани яқкалаб қўядилар. Авлоний Тифлистан «Мулла Насриддин» матбаасидан ҳарф ва ҳарф терувчи олиб келади. Унга барибир йўл бермайдилар. Авлоний газетадан кетishга мажбур бўлади. Унинг тафсилоти қуйидагича эди. Газетанинг 2-сонида Феврал ўзгаришидан, оқ подшоҳнинг қулашидан илҳомланган Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг Бухородаги жаҳолат ва мутаассибликни фойда этувчи «Тарихий икки воқеа» номли мақоласи босилади. Мақола атрофида катта жанжал кўтарилади. «Уламо» жамияти мақоладан қаттиқ газабга келади. Муҳаррир Авлоний ва муаллиф Мирмуҳсин Бухороий шариф шайхига шак келтирганликлари, бинобарин, гайри шаръий ишлари учун кофир деб эълон қилинади ва тошбўрон этишга ҳукм чиқарилади. Мирмуҳсин қочиб яширинади, кейинчалик қўлга тушиб сазойи этилади ва қамалади. Авлонийни эса ўз маслагидан қайтишга, «тавба-тазарруъ» этишга мажбур қиладилар¹.

Газета бойқот қилинди. Бу ҳодиса катта шов-шувга сабаб бўлди. «Улуғ Туркистон» газетасида Андижон татар мусулмон «Жамияти хайрия»си номидан Ҳофиз Ямгулатов, ўзбек (турк) ёшлари номидан Абдулҳамид Сулаймоний (Чўлпон)лар имзо чеккан «Туркистон Протопоповлари»² (Александр Дмитриевич Протопопов, 1917 йиллардаги Русия ички ишлар министри—Б. Қ). деган кескин «протест» босилди. Оренбург ва Уфада чиқиб

¹ Қаранг: А. Авлоний. Бугунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи. «Туркистон» газетаси, 1924 йил, 295-сон.

² Қаранг: «Улуғ Туркистон» газетаси, 1917 йил, 10-сон.

турган газета ва журналлар ҳам бу шармандали воқеани бутун тафсилотлари билан ёритган ва Мирмуҳсин билан Авлонийни ҳимоя қилиб чиққан эдилар.

Авлоний газетадан олиб ташлангач, муҳаррирликка Мулла Ҳусайн ўғли, кейинчалик Озарбойжондан келган Афандизода тайинланди. Шунда ҳам Авлоний газетадан узилиб кетмади. Унга ёрдам берди. «Таржимаи ҳол»идан маълум бўлишича, 20-сонидан сўнг «Турк сўзи» номи билан ўз йўналишини ўзгартиргандан кейингина ундан узоқлашди. Бироқ ижтимоий воқеалардан узоқлашмади. Аксинча, «Турон тараққийпарвар жамияти»нинг энг фаол аъзосига айланди. Жамият раиси Мирҳидоятлов ва котиб Қ. Юнусов томонидан 1917 йил 25 май санаси билан унга берилган бир гувоҳномада «Мазкур мурожаат қилганда, тегишли ташкилот ва шахсларнинг ёрдам беришлари» ўтиниб сўралган эди. Шу йилнинг апрел-май ойларида Туркистоннинг жуда кўп шаҳарларида маҳаллий меҳнаткашларнинг касаба уюмлари ва ташкилотлари майдонга келди. Масалан, Тошкентдаги мингга яқин ўзбек ишчисини жипслаштирган бинокорлар (Усталар жамияти, ташаббускорлари: олмазорлик Очил Бобожонов, мерганчалик Султонхўжа Қосимхўжаев), қора ишчилар (охунгузарлик А. Абдурашидов), ҳаммоллар союзи (шоирнинг қайниси И. Исломов), металлчилар союзи (Қулмат Холмуҳамедов) шундайлардан эди. Авлоний «1917 йилда Тошкентда ерли халқлар орасида бошлиқ бўлиб, «Ўқитувчилар союзи» ва бошқа бир неча рабочий союзлар ташкил қилдим»,—деб ёзди ўз таржимаи ҳолида.

Май ойидан уруш орқасидаги қора хизматга олинган мардикорлар қайтиб кела бошладилар. Уларнинг уюмлари пайдо бўлди. Авлоний уларда иштирок этди. 6 июнда Тошкент ишчи ва солдат депутатлари Советига сайланиб, Эски шаҳар озиқ-овқат комиссияси аъзоси қилиб тасдиқланди. Шу йилнинг 30 сентябридан 10 октябригача бўлиб ўтган ишчи ва солдат депутатлари советининг иккинчи ўлка съезидига вакил сайланди. Бу ташкилотларда эсерларнинг таъсири кучли эди. Эсерларнинг ўзида ҳам келишмовчиликлар юз бериб, «сўл» гуруҳи ажралиб чиқди. Машҳур татар адиби Олимжон Иброҳимов, ўзбек журналисти Мирмуҳсин Шермуҳамедов расман мазкур партияга мансуб эдилар. З. Валидий 1917-йилнинг сентябрига қадар уларга хайрихоҳ бўлиб келганлигини кўп тилга олади. Авлонийнинг ҳам ишчилик билан боғлиқ жўшқин шеър ва мақолалари,

айниқса «Икки севги» номли драмаси унинг эсерлар ҳаракатига унчалик бефарқ бўлмаганини кўрсатади. Лекин эсерларнинг айти шу пайтлари Еттисувда қозоқ ва қирғизларнинг ҳосилдор ерларини тортиб олиб жойлашаётган рус муҳожирларини қўллаб-қувватлашлари маҳаллий зиёлиларни улардан совутди. Болшевиқлар эса бундан усталик билан фойдаландилар. Уларни ўзларига қўшиб олиб, вазиятга ҳоким бўлдилар ва пировард-оқибатда ҳокимиятни қўлга киритдилар.

Авлоний даврининг мана шу шиддатли оқими измида борар эди.

Мактаб иши, халқ орасида маърифат тарқатиш Авлонийнинг 1917 йилгача бўлган фаолиятининг бош йўналишини ташкил қилди. У бу йўлда катта фидойилик кўрсатди. Шоирнинг Мирободда катта қийинчиликлар билан очган мактаби Ю. Тоҳирий хотирлаганидек, бутун Тошкентда доврўқ қозонди. Лекин иш оғир кечди. Чор мустамлакачилик сиёсатини оғишмай амалга ошириб бораётган ўлка маъмурияти мактаб масаласида қаттиқ турди. Ҳар бир янги усулдаги мактабнинг ўқитувчиларигина эмас (уларнинг уй адресларигача талаб этилган), ўқувчиларнинг ҳам кимлиги, айтиқса, дастур ва дарсликлар ҳамда уларнинг муаллифлари қатъий назорат қилинди. Авлоний шахсий архивида сақланиб қолган Сирдарё вилоят халқ мактаблари нозирининг 1914 йил 19 феврал 538 ҳамда 24 майдаги 1118 рақамли талабномалари (чамаси, бундай ҳужжатлар ҳар йили тўлдириб борилган) шундан дарак беради.

1908 йилда Авлонийнинг Мирободдаги мактаби ёпилди. Бунинг сабаблари кўп бўлиши керак. Авлоний, назаримизда, ўз таржимаи ҳолида шулардан биттасини тилга олади:

«Мактабимда ер, одамлар, тоғ-тошлар, дарё, осмон ҳақинда суҳбатлар ўтказмоққа ҳаракат қилганимни Миробод жоҳил кишилари билишиб, мени кофир бўлдинг, деб, мактабимни ёпдилар..¹» Адиб 1909 йилда Дегрез маҳалласида яна мактаб очади. Авлоний дарс бериш жараёнида очилаётган янги усулдаги мактаблар учун ҳар жиҳатдан қулай бўлган кўплаб дарсликлар яратиш заруриятини ҳис қилади. Негаки, янги мактабнинг афзаллигини шунчаки тарғиб қилиш, ўз ўқувчилари мисолида кўрсатиш ҳали кифоя эмас эди. Янги ўқув

¹ Қаранг: А. Бобохонов, М. Махсумов. Абдулла Авлоний. Педагогик фаолияти, «Ўқитувчи». Т., 1966, 43-бет.

системасининг кенг ёйилиши учун унинг принципларида келиб чиқиб ёзилган дарсликлар ҳам керак эди. Авлоний ёзади: «Бизим Туркистон макотиби исломиясинда аввалдан охира қадар таълим ўлинажак китоблар: «Чор китоб», «Саботул ожизин», «Фузулий», «Навоий», «Хўжа Ҳофиз», «Бедил», «Маслак ул-муттақин»лар каби шеър китоблари ўлдиғи жумланинг маълумидир. Бу китобларнинг баъзилари эътиқод ва амалиёти исломга тааллуқ мушкул масалалардан иборат ўлғонларидин ҳамда аксарлари форсий тилда ёзилғонлари учун ёш болаларнинг онлардан истифодалари, бир нарса англамоқлари имкон орижинда эди¹.

Шунинг учун ҳам адибнинг 1909.—17 йиллар давомида махсус мактаб болалари учун ёзилган ўндан ортиқ китоби майдонга келди. Унинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ», «Мактаб гулистони» сингари дарсликлари, «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўплами инқилобга қадар бир печа бор қайта босилиб чиқди ва Туркистоннинг жуда кўп янги усул мактаблари учун қўллашга бўлиб хизмат этди. «Муаллим афандилар ва адабиёт муҳиблари баним бу асари ночизоналаримни илтифотсиз қолдурмадилар. Туркистоннинг энг машҳур муаллимлари дарс жадвалина киритуб, майдони таълима қўйдилар»², — деб ёзган эди Авлоний мамнуният билан. Маълум сабабларга кўра босилмай қолган «Учинчи муаллим», «Мактаб жўғрофияси», «Ҳисоб масалалари» сингари дарслик китоблари ҳақида ҳам адибнинг замондошлари жуда илиқ фикрларни айтадилар. Дарҳақиқат, бу асарлар инқилобгача бўлган ўзбек мактаби, педагогик фикри тараққиёти тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган. 10-йилларда «Нашриёт», «Мактаб» каби турли ширкатларнинг дунё кўришида ҳам катта хизмат қилди. 1914 йил 19 сентябрда таъсис этилган «Нашриёт» ширкатиининг 28 пунктли рус ва ўзбек тилларида ёзилган шартномасида унинг асосий мақсади «Туркистон ўлкасидаги мусулмон аҳолиси ўртасида умумевропа маданияти ва маърифатини газеталар, журналлар, китоблар ва уларнинг савдоси орқали ёйиш», деб кўрсатилган. 1916 йил 18 мартда тузилган, нотариус Дм. Егоров тасдиқлаган «Мактаб» ширкатиининг 37 бандли шартномасида ҳам шу мақсад

¹ Абдулла Авлоний. Адабиёт ёхуд миллий шеърлар, ифодаи махсуса, 1-жуз, 1-таъ, Ильин литогр., 1909, 1—3-бетлар.

² Кўрсатилган асар, Бир-икки сўз, 4-жуз, 1-таъ, Орифжонов литогр., Т., 1916, 2-бет.

тилга олинади¹. Кейинги ширкатнинг муассислари орасида Авлоний ва М. Подшоҳўжаев билан бир қаторда машҳур Низомиддин Хўжаев ва Шокиржон Раҳимий, 1907—1910 йилларда «Таълими алифбо», «Таълими соний» каби дарсликлар ёзиб, 1918 йилда Тошкентда Лаңгар маҳалласида хотин-қизлар мактаби очган Рустамбек Юсуфбеков, таниқли маърифатпарвар, Авлоний билан биргаликда 1909 йилда «Жамияти хайрия» тузган Тошҳожини Туёқбоевлар ҳам бор эди.

Дарсликлар яратиш йўлида

Асримиз бошларида янги мактаблар учун тузилган алифбелар анчагина бор. Агар унинг рўйхати тузиладиган бўлса, бошида, шубҳасиз, Саидрасул Азизийнинг «Устози аввал»и билан Мунавварқорининг «Адиби аввал»и туради. Авлонийнинг «Биринчи муаллим»и ҳам ўзининг маълум ўрнига эга.

«Биринчи муаллим» 1917 йилга қадар 4 марта нашр этилган. У, муаллиф таъкидлаганидек, «аввалги синф шогирдлари учун» ёзилган эди. Авлоний уни ёзишда ўзига қадар бўлган мавжуд дарсликларга, биринчи навбатда, «Адиби аввал» ва Саидрасул Азизийнинг «Устози аввал»ига суянди. Дарс бериши жараёнида ортирган тажрибаларидан самарали фойдаланди. Пировард натижада замон талабларига жавоб бера оладиган, айни пайтда Азизий бошлаб берган йўлни такомиллаштирувчи оригинал асар ёзишга муваффақ бўлди.

Муаллиф китобида оддийдан мураккабга бориш принципига қатъий амал қилади, уни «тадрижий суратда тартиб эт»ади. Дарслар ҳарфлар алифбоси тартибда келтирилади. Сўнг навбати билан қайси ўринда қандай ёзилиши ва уларга оид ихчам, содда мисоллар берилади. Бош ҳарфлар, ўрта ҳарфлар, охир ҳарфлар тушунтирилади. Ниҳоят, матнларга ўтилади: дастлабки матни «Мақтаб» деб аталган. Унда, табиийки, мактабнинг фазилатлари ҳақида гап кетади. Адиб ўз сўзларини:

Тараддуд бирла мактабда ўқинг ўғлонлар, ўғлонлар,
Бўлурсиз бир куни оламда зўр инсонлар, ўғлонлар, —
сатрлари билан тугатади.

¹ Ҳар икки ҳужжат Республика ўқитувчилар малакасини ошириш институтидаги А. Авлоний музейида сақланади.

«Иккинчи муаллим» юқоридаги китобнинг бевосита давоми, «Алифбодан сунг ўқутмак учун» ёзилган, «ахлоқий ҳикоялар, адабий шеърлар ила зийнатланган». Биобарин, у — дарслик-мажмуа. Китоб дастлаб 1912 йилда Тошкентда Ғулом Ҳасан Орифжонов литографиясида босилиб чиқди. Сунгра 1915—1917 йилларда қайта нашр қилинди. Бошқа асарларидаги сингари бунда ҳам нашрлар ўзаро фарқ қилади, мукаммаллашиб боради. Асарга:

Шавкати инсон эрур илму адаб,
Эътибор этмас анга молу насаб. —

деган сатрлар эпиграф қилиб олинган. Китобнинг биринчи нашридаги ҳикоялар қирқдан кам эди, сунгги нашрида улар қирқдан ортиқ. Ҳикоялар аксари насрий бўлиб, уларнинг барчаси болаларнинг ёшига, ақлига, саводига мос. «Биринчи муаллим»даги сингари Авлоний бу асарида ҳам ҳикояларнинг ҳаётий ва қизиқарли бўлишига, ифоданинг содда ва аниқлигига алоҳида эътибор беради. «Энг осон усул ила», «Очуқ тил ва осон таркиб ила» ёзишга ҳаракат қилади. Китобни ўқир эканмиз, Авлонийнинг халқ оғзаки ижодидан самарали фойдаланганлигини яққол кўрамиз. Улардан чиқариладиган ҳисса ҳам кўпинча халқ мақолларидир. Айни чоқда у Шарқ шеърятининг ўлмас асарларидан озиқ олди. Адибнинг бир қатор ҳикояларида Навонийнинг машҳур «Ҳайрат ул-аброр»и, Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон»и таъсири очиқ кўриниб туради. Баъзан ўзбек адабиётида ҳикоячиликни юқори босқичга олиб чиққан Пошшоҳўжанинг «Мифтоҳ ул-адл», «Гулзор» тўпламларидаги маълум ва машҳур ҳикояларни қайта ишлаш, даврга мослаштириш сезилади.

Адиб XIX аср рус классик адабиётидан, айниқса, Л. Н. Толстой ва И. А. Крылов асарларидан ҳам баҳраманд бўлди. Уларнинг айримларини ижодий қайта ишлади.

Асримиз бошидаги зиёлиларимизнинг маълум қисми рус классик адабиёти билан яқиндан таниш эди. Фақат рус адабиёти эмас, умуман Европа маданиятидан хабардор эдилар. Тўғри, бу ошнолик татар ва озарбойжонлардаги сингари чуқур бўлмаган. Уларда маълум тарихий шароит тақозоси билан бу ҳол эртaroқ бошланган эди. Масалан, татар адабиётшунослигида 1812 йилдаги Ватан урушида иштирок этган бир татар солдатининг Гёте билан Шарқ дostonчилиғи ҳақида суҳбат

қургани кейинги пайтларгача нақл қилинади. XIX асрдаги Туркистондан бундай фактларни топиш қийин, албатта. Лекин сўнграқ пешқадам зиёлиларимизнинг рус ва жаҳон маданияти ҳақида умумий тасаввурга эга бўлганликлари ҳақида айрим далиллар йўқ эмас. Масалан, Муқимийнинг жияни Рузимухаммад Дўстматовнинг тақдир тақозоси билан Москвада ўқиши, Фурқатнинг Тошкентда «Туркистон вилоятининг газети»да «таржимонлик» (Муқимий) қилиши юқоридагидай тахмин қилишга имкон беради. 1905 йилдан кейин эса адабий-маданий мулоқот кучайиб борди. Кўпгина зиёлиларимиз Русиянинг марказий шаҳарларида бўлишди. Ушлаб ёшларимиз Уфада, Оренбургда ўқидилар. «Вақт» газетасининг Туркистонга келган мухбири Шаҳид Мухаммадёр «Туркистон мактублари» мақоласида ярим фоиз аҳолиси ҳам русча билмайдиган Самарқанддай шаҳарда Петербург ҳарбий медицина академиясини тугатган, 1913—14 йилларда Бағдодда Русия элчиси бўлиб турган Абдурахмон Али ўғлини кўриб ҳайратга тушган ва «табиатнинг қалтис ҳазили» деб ёзган эди. Қолаверса, биз бугун Мустафо Чўқоев, Убайдулла Хўжаевларнинг Русия университетларида, Фитратнинг Истанбул дорилфунунида ўқиб қайтганлигини яхши биламиз.

Иккинчидан, Оренбург ва Қозондан чиқиб турган «Шуро», «Онг» каби журналларда Ғарб классикларининг жуда кўп асарлари таржима қилиниб босилиб турган эди. Даниэл Дефонинг «Робинзон Крузо»сига ўхшаш асарлар алоҳида нашр этилиб, кенг тарқалган эди. Бу журнал ва нашрлар эса деярли ҳар бир пешқадам ўзбек зиёлисининг уйида бўларди. Бинобарин, Мирмуҳсиннинг машҳур француз педагоги Пистолоци ҳақида мақола ёзиши, Азизий, Алиасқар Калинин, Абдулла Авлонийларнинг рус классикларидан таржима қилишлари, улардан таъсирланиб асарлар ёзишлари ажабланоқ ҳол эмас эди.

«Арслон ва айиқ» ҳикоясида дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг ҳаёт мояси эканлиги ибратли бир воқеа орқали кўрсатилади.

Арслон билан айиқ дўстлашади. Дўстлар бир куни овга чиқадилар. Анча уринишлардан сўнг бир кийикни қўлга туширадилар. Лекин ногаҳон ўртада жанжал чиқади. Арслон катталигини пеш қилади ва ўлжанинг кўпроғини талаб этади. Айиқ эса кичиклигига қарамасдан кўп меҳнат қилганини айтади. Баҳслашув урушга

айланади. Иккала томон ҳам ҳолдан тояди. Қимирлашга мажоли қолмайди. Бундан бўрилар хабар топадилар ва ўлжани пок-покиза туширадилар. Ўз қилмишларидан пушаймон дўстлар сурғалиб келиб, қолдиқ суякларни чайнаш билан кифояланадилар.

Авлоний бирдамликка алоҳида урғу берапти. Бир ҳикоясида чумолилар ҳамкорлигини ўрناق қилган эди. Энди иттифоқсизликнинг зарари, балки, ҳалокатли оқибатини кўрсатмоқда. У хусусий эмас, миллий дард эди. Фақат Авлоний замони учун эмас, ундан кейинги 80—90 йил мобайнида ҳам энг муҳим муаммолардан бўлиб келаётир.

«Эшак ила булбул» масали И. А. Криловдан қилинган эркин таржимадир. Алиасқар Калинин унинг насрий мазмунини берган эди. Авлоний шеърини йўл билан таржима этди. Масаланинг асосий руҳини — гузалликнинг улуғворлиги, хунукликнинг тубанлигини сақлаб қолди. Лекин унга миллий колорит бахш этди. Ўзбек ўқувчисининг диди ва тушунчасига мос тушадиган, унга осон сингадиган тавсифлар киритди.

Китобга киритилган ҳикояларнинг иккитаси бевосита дўстликка бағишланган бўлиб, бири «Ёлгон дўст», иккинчиси эса «Чин дўст» деб номланган. Адиб мазкур масаланинг кишилар ҳаётида фавқулодда аҳамиятга эга эканлигини яхши англайди. Шунинг учун ҳам унга алоҳида эътибор билан қарайди. Айниқса ҳақиқий дўст орттириш ёшлиқдан бошланишини, бинобарин бу сифатларни ёшлиқдан сингдириб бориш заруратини яхши ҳис қилади. «Ёлгон дўст» Л. Н. Толстойнинг «Икки дўст» ҳикоясининг таржимасидир. Уни дастлаб Алиасқар Калинин «Муаълими Соний»сига таржима қилиб киритган эди. Унинг мазмуни шундай: икки дўст сафарга чиқади. Йўл тоғ ичидан ўтар эди. Дўстларнинг бири узоқдан йўлбарсни кўриб қолади ва югурганча дарахтга чиқиб олади. Иккинчиси шошилиб, нима қилишини билмай қолади ва ерга чўзилганча узини ўликка солиб ётиб олади. Йўлбарс уни искаб кўради ва ўлик гумон қилиб, қайтиб кетади. Дарахт тенасига қочиб яширинган ўртоқ дарахтдан тушади ва йўлбарс унинг қўлоғига нима деб кетганини билмоқчи бўлади. «Шодлиғингда ўртоқ бўлиб, ғам вақтинда ташлаб қочадирғон номард кишилар ила йўлдош бўлма деб кетди», — жавоб беради у.

Иккинчи ҳикоя шеър билан ёзилган. Мазмуни шундай: икки киши дўстлашади. Бир куни сафарга чиқа-

дилар. Ногаҳон бир дарёга дуч келадилар. Кемага тушадилар. Нима бўлади-ю, кема ағдарилиб, дўстлар сувга қулайдилар. Сувчи хабар топиб, қутқармоқчи бўлганида қуйидаги манзарани кўради:

Ул ики дўстнинг бирини тутса сувчига деди:
Қўй мани, аввал бориб дўстимни қутқар безиён.
Сувчи бориб ушласа ўртоғини,
Ул ҳам айтар дўст қутулсин деб фиғон.

Шоир шундай хулосалайди:

Кўрдингизми, эй сучук ўғлонлар,
Дўстлигдин бу сиза бир дoston.

Кўрганимиздек, чин дўст билан ёлгон дўст бир-бирига қарама-қарши қўйилган ва дўстликдаги садоқат, мардлик каби фазилатлар улуғланиб, сохта дўстлик, номардлик каби ёмон хусусиятлар қораланмоқда. Ҳар икки ҳикоянинг асарда кетма-кет берилиши ҳам шунини кўрсатиб турибди.

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»ига кирган ҳикояларидан бирида шундай воқеа келтирилади: Тўрт улус хони Темур кўрагон Ҳинд иқлимига юриш қилади. Жанг шиддатли бўлади. Хон зафар қозонади, лекин кўнглига адоват гўлгуласи тушади. Ҳаммани тигдан ўтказишга фармон беради. Қон дарё бўлиб оқади. Чапдастлик билан тиг тортаётган хон аскарлари ногаҳон икки ёрга дуч келадилар. Сипоҳ уларнинг бирини чопмоқчи бўлиб қилич кўтарса, иккинчиси бошини тутди. Унга шайланса — чаригиси. Хуллас, бирига тиг кўтарса, иккинчиси унинг оёғига ўзини ташлар ва олдинроқ ўлдиришни илтижо қиларди. Улар бир-бирларига ўз бошларини инъом этар, бир лаҳза бўлса-да бошқа бирларининг омон туришини тилаб, тиг талашар эдилар. Бу ҳол анча давом этади. Ногоҳ эл орасида «Омон-омон!» нидоси таралади. Бу икки ёр бир-бири учун жонидан кечган эди, шоҳ ҳам элнинг гуноҳидан ўтади. Бу икки ёр садоқатларини байроқ қилиб элни ҳам, ўзларини ҳам халос қиладилар¹.

Бу ҳикоя «Вафо» мақолатида берилган. Авлоний ҳикоясида шунинг таъсири равшан кўриниб туради. Тўғри, Авлонийда ундаги ишқий оҳанг йўқ, вазиятлар

¹ Қаранг: Алишер Навоий, Ҳамса, ЎзФА нашриёти, Т., 1960, 83—84-бетлар.

бирмунча бошқачароқ, лекин ҳар икки ҳикоянинг пафоси муштарак.

«Устози аввал»даги «Бир неча дўстлиғ учун аҳд қилгон мусофирлар»¹ шеърӣй ҳикоясидаги вазият билан мазкур ҳикоя орасида яқинлик бор. Масалан, унда ҳам дўстлар сафарга отланадилар. Йўл дарёга тўғри келади. Муз устидан ўтишаётганда ногоҳ муз синиб, дўстлардан бири сувга тушиб кетади. Лекин бу синовда мазкур ҳикоядаги дўстлар бошқача йўл тутадилар. Улар бир-бирларига «Сиз боринг, сиз боринг» қилишади. Сувга тушган дўстни бегоналар қутқариб оладилар. Бинобарин, бу ерда масала бутунлай бошқача қўйилади ва бошқача ҳал қилинади. Азийий содоқатли дўстликни сохталикни қоралаш орқали улуғлайди.

«Жанжалчилик зарари» ҳикоясида такаббурилик ва манманликнинг ёмон оқибатлари ихчам бир воқеа ёрдамида аниқ ва таъсирчан етказилади: катта бир ариқнинг устидан ўтиш учун узун бир тахта қўйилган. Икки эчки унга бир вақтда рўпара келиб қолади. Иккаласи ҳам бир-бировига йўл беришни хоҳламайди. Аҳвол сузишигача бориб етади ва ҳар иккаласи ҳам сувга қулаб тушишади. Бу ҳикоя «Икки улоқ» номи билан Алиасқар Калининнинг «Муаллими соний»сида ҳам учрайди.

Инсон феълани ҳаётӣй воқеалар орқали кўрсатувчи латифа ва ҳикоятлар, афанди саргузаштлари халқ оғзаки ижодимизда бениҳоя кўп. «Иккинчи муаллим»ни кўздан кечирар эканмиз, биз улардаги ҳикояларнинг кўпчилигини мана шу заминда майдонга келганини, адиб уларни қайта ишлаб, замон руҳини сингдирганини кўрамиз. Асардаги «Тақсим», «Икки девона», «Очкўзлик», «Ақлли боғбон» ва шуларга ўхшаш қатор ҳикояларда бу ҳол сезилиб туради.

Ж. Шарипов «Бадӣй таржималар ва моҳир таржимонлар» китобида Л. Н. Толстой таржималари муносабати билан қадим Шарқ фольклоридagi маълум ва машҳур бир ҳикояни келтиради. Унда ўз устмонлиги билан қозини лол қолдирган ўғрининг тадбиркорлиги ҳақида гап кетади:

«... замони ўтиб эрди, қозининг хотини эшикдан кириб келди. Буларнинг олдиларига дастурхон ёзиб, то-

¹ Саидрасул Азийий, Устози аввал, 14-табъ, Т., Илмн литогр., 1913, 44—45-бетлар.

вуқнинг кабобини қўйди. Қози дилида айтди: «Ҳеч мундин яхши маслаҳат йўқтурки, бул товуқни тақсим қилмоқни ўғрига ҳавола қилсам, токи агар яхши тақсим қила билмаса, ани изо бериб манфаъл ва мажмул қилсам».

Қози айтди: «Эй шайх, бу товуқнинг қисмати сиздин бўлсун, тақсим қилинг». Ўғри қабул қилиб, товуқни қўлига олиб, пора-пора қилиб, бошини қозининг олдига қўйди ва гарданини хотунининг олдига қўйди ва танасини ўзининг олдига қўйди. Ва айтди: «Бисмилло, олинглар ва сурати ушбудур».

Қози айтди: «Эй таррор, санга тақсими саҳиҳ қилғил деб айдим, бу нечук тақсимдур?» Ўғри айтди: «Аввал бошини сенинг олдингга қўйдумки, бу уйнинг бошлиғидурсан ва гарданини хотунингни олдига қўйдумки, хотун бамисоли гардан, бошга яқин бўлгандек, эрга яқин бўлур ва икки қанотини фарзандларингнинг олдига қўйдумки, фарзанд отани(нг) қаноти бўлур ва танасини ўзум олдимға қўйдумки, ман сизларга меҳмондурман». Қози ҳайрон бўлди ва ҳеч жавоб айтолмади¹.

Профессор Ҳоди Зарифов Л. Н. Толстойнинг «Бир мужикнинг ғоз тақсим қилғони» ҳикоясининг замирида Шарқ ҳикояларидаги сюжет ётади², — деган фикрни билдиради. Дарҳақиқат, Шарқ фольклори билан яхши таниш бўлган буюк адиб ундан истифода қилган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Алиасқар Қалинин Л. Толстой ҳикоясини ўзбек тилига таржима қилди ва китобига киритди. У қўйидагича эди: «Бир камбағал мужик бор эди, ул мужикнинг болалари кўп эрди, мол зотидан биргина ғози бор эди. Бир куни мазкур мужик егани овқат тополмай ўша ёлғуз ғозини ушлаб, сўйуб, пишируб бир тўрага пешкаш, яъни тортиқ қилиб олиб борди. Тўра ғозни олиб мужикка айтди: Оллоҳ рози бўлсин, олиб келган тортуғингга, аммо ғоз битта, булар олтита, чунончи, ўзум, хотуним, икки ўғлим ва ҳам иккита қизим: қандоғ қилиб бул ғозни бемалол тақсим қилсак экан, — деди. Мужик: — Ўзум яхшилаб тақсим қилиб берайин, — деб қўлига пичоқни олиб ғознинг бошини кесуб, — сиз уйга бошсиз, сизга боши, — деб тўранинг қўлига бошини берди, ондин кейин ғознинг ду-

¹ Қаранг: Ж. Шарипов. Бадий таржималар ва моҳир таржимонлар, Т., 1972, «Фан», 106-бет.

² Уша китоб, 104-бет.

мини кесиб олиб, «сиз доймо уйда ултуруб уй пйлай-сиз, сизга думи», — деб туранинг хотунининг қўлига ғознинг думини берди, икки оёғини кесиб олиб: «отангизнинг йулини босмоқға сизларға оёғи», — деб ғознинг икки оёғини икки ўғлига берди ва яна ғознинг икки қанотини кесиб олиб: «Сизлар уйдан чиқиб кетасизлар, яъни эр қиласизлар, сизларга қаноти», — деб икки қизга ғознинг икки қанотини берди. «Қолғонгинасини мен ўзим оламан тақсимомага», — деб ўзига бутун ғозни олди. Мужикнинг қилғон иши тўрага манзур бўлуб, тўра кулиб, анга ғалла ва пул инъом қилди.

Бу ҳодисани бир бой мужик эшитиб, беш ғозни пишуриб, мазкур тўрага олиб бориб тортиқ қилди.

Тўра ғозларни олиб бой мужикка айтдики, ғоз беш адад экан, бизлар олтитадур. Бул ғозни нечук бемалол тақсим қилсак экан. Бой мужик ўйлади-ўйлади, қандоғ қилиб бўлишни иложини ҳеч тополмади. Энг охири тўра камбағал мужикни чақиртирмоққа буюрди ғозларни тақсим қилмоқ учун. Камбағал мужик дарҳол етиб келди ва бир ғозни тўра билан хотунига бериб: «Сизлар ҳам ғоз билан учта бўлдингиз», — деди. Бир ғозни иккита ўғлига бериб: «Мана сизлар ҳам учта бўлдингиз», — деди ва яна бир ғозни иккита қизига бериб: «Сизлар ҳам учта бўлдингиз» — деди. Қолган икки ғозни ўзига олиб: «Мана, бизлар ҳам учта бўлдик. Ҳаммамиз баробар», — деди. Муни кўриб, тўра кулиб, камбағал мужикка яна инъомлар берди, аммо бой мужикка ҳеч нима бермади¹.

Ўз замини билан қадим Шарқ халқлари фольклоридаги сюжетга бориб тақаладиган бу ҳикоя Авлонийга маълум эди, албатта. Негаки, «Муаллими соний»нинг 1903, 1907 йил нашрларидан у беҳабар бўлган бўлиши мумкин эмас. Эҳтимолки, у Л. Н. Толстой ҳикоясининг оригиналини ҳам биларди, чунки буюк адибнинг кўпгина ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилган кишининг ўша пайтларда маълум ва машҳур бўлган бу ҳикоясидан хабарсиз бўлиши эҳтимолдан узоқ. Ҳатто унинг халқимиз орасидаги турли муқобиллари ҳам Авлонийга маълум бўлган дейишга асос бор. Негаки, адиб халқимизнинг бой ижодини яхши билган. Уларни туплаган ва ушалар асосида унлаб ҳикоялар ёзган. Буни Авлонийнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим»,

¹ Алиасқар Калинин, Муаллими соний, 2-табъ, Т., Порцев-литогр., 1907, 58—59-бетлар.

«Мақтаб гулистони» асарларидаги ҳикоялари очиқ-ойдин кўрсатиб туради. Жумладан, унинг «Иккинчи муаллим» китобидаги «Тақсим» ҳикоясида буни кўриш мумкин. Ҳикоя анча содда ва ихчам. У болаларнинг психологиясига, ёш хусусиятларига, феъл-одатларига бе-ниҳоя мослаштирилган.

Мазмуни қуйидагича:

Икки бола кўчада ўйнар эдилар. Тасодифан бир ён-гоқ топиб олишди. Ўртада жанжал чиқди. «Сендан олдин мен уни кўрдим, у — меники!» — дерди бири. — Йўқ, уни ердан мен олдим. У — меники!» — дерди иккинчиси. Шу аснода бир йигит келиб қолди. Воқеадан воқиф бўлди. Сизларга ўзим яхшилаб тақсимлаб берман, деди-да, ёнгоқни уларнинг қўлидан олди. Чақиб икки паллага ажратди. Ярим пучоғини бирига, қолган ярмини иккинчисига берди. Арзимас қолдиғи эса, тақсим қилганим учун менга деди-да, мағзини оғзига солиб йўлида давом этди. Болалар пучоқни ушлаганларича ҳангу манг қолдилар.

«Икки девона» ҳикояси халқ латифаларига яқин туради. Унда юмористик оҳанг, чуқур халқчил асосга эга бўлган мутойиба руҳи кучли, мазмун қизиқарли:

«Ўтган замонда бир девона бир шаҳарга боруб, ҳар кимни уруб-сўқиб нима учун одамлар ҳаммаси бир тарафга қараб юрмас(лар). Бири бу тарафга кетса, бири у тарафга кетар, деди. Одамлар жавоб бердиларки, ҳар ким ўз иши бор тарафга борур. Бири бозорга борса, бири уйига қайтур, дедилар. Девона буларнинг сўзини қабул қилмади. Охирида ароларидан бири туруб, бу девонадур. Девонанинг сўзига шояд девона жавоб берса, деб бир девонани олиб келди. Биринчи девона сўрдикки, ер юзидаги одамлар нимага бир тарафга қараб юрмаслар?»

Иккинчи девона: — Ер кемага ўхшаш сув устинда турадур. Агар одамлар ҳаммаси бир тарафга қараб юрсалар, барчамиз сувга оғдарилуб кетармиз, — деб жавоб берди.

Биринчи девона: — Балли дўстим! Ҳаммадан сан яхши жавоб бердинг! — деб жўнаб кетди.

Ҳисса: Ҳар кишига ўз маслакдошининг сўзи мақбулдур».

«Ақлли боғбон» ҳикояси авлоддан авлодга ўтиб, халқимиз орасида бугунги кунга қадар сақланиб келаётган, меҳнаткаш элнинг минг йиллик тажрибалари заминида туғилиб, ҳикмат даражасига кўтарилган маълум

ва машхур нақл асосида қурилган: Унинг мазмуни қуйидагича эди: — Бир боғбоннинг уч ўғли бор. Лекин болалар дангаса ва ишёқмас ўсанлар. Отада уларга мерос қолдирадиган танга-тилло йўқ. Бу кетишда эса уларнинг кўп ўтмай, хор-зор бўлиши аниқ. Ота умри тугаётганини билиб, фарзандлари тақдирдан ташвишга тушади. Ўйлаб-ўйлаб шундай йўл тутди. Ҳар уччала ўғлини ённга чақиради. «Ўғлонларим, — дейди у, — менинг ажалим етганга ўхшайди. Кўзим очиқ экан, васиятимни сизларга айтиб кетай. Меҳнату машаққат билан бир кўза олтин йиққанман. Уни мана шу боққа, тоқларнинг бирини тагига кўмганман. У — сизларники. Бироқ бу ишга кўп йил бўлди. Ҳарчанд уринсам ҳам кўмилган жойини хотирлай олмадим. Уни ўзларингиз излаб топинглар ва ўзаро бўлишиб олинглар». Кўп ўтмай, чол жон беради. Бир кўза тилла дарагини эшитган уч ишёқмас уни излашга тушиб кетадилар. Боғнинг ҳар ерини кавлаб чиқадилар. Сирли кўза чиқмайди. Яна эринмасдан кавлашга тушадилар. Қутилган натижа эса ҳамон йўқ. Шу тахлит боғ ичи бир неча қатла ағдар-тўнтар қилинади. Ерлар қазилавериб, тупроқлари кулга айланиб кетади ҳамки, олтинли кўза топилмайди. Бу орада узумзордаги тоқларнинг энг чуқур илдизларигача очиб кўмилади ва боғда ўша йили шундай ҳосил битадикки, ундан бир неча кўзани тўлдиргулик олтин оладилар. Уч дангаса ота гапларининг асл маъносини, «олтин — меҳнатда» эканлигини тушуниб етадилар.

Авлоний меҳнатни шарафловчи мана шу нақлга мурожаат қилди. Уни ниҳоятда содда ва ихчам шаклга солиб, болаларга тақдим этди. Бу билан болаларда меҳнатга муҳаббат уйғотишга, ҳар ким бахт ва камолотга фақат меҳнат орқалигина етишиши мумкинлигини таъкидлашга интилди. Китобда мазкур мавзуга бағишланган ҳикоялар анчагина бор. Бинобарин, муаллиф бу масалага алоҳида эътибор берган.

Нодонлик ва жаҳолатга қарши кураш, уни сўнгсиз қаҳру ғазаб билан инкор этиш, уни жамъи фожиа ва бахтсизликлар сабабкори сифатида талқин қилиш жадид адабиётининг асосий хусусиятларидан бирини ташкил қилади. Бу мавзу ушбу адабиётнинг барча жанр ва турларда ишланди. Фақат бадий адабиёт эмас, умуман XX аср бошидаги маданий ҳаракатчилигимизнинг ҳамма жабҳаларида бу ҳукмрон руҳ эди. Шу сабабли Авлоний хрестоматиясидаги ўнлаб ҳикоя ва ма-

саллар орасида бу мавзуда ёзилгани бўлмаслиги мумкин эмас эди. Китобда нодонликни қораловчи, илм-маърифатни кўкларга кўтарувчи талайгина шеърӣй ва насрий ҳикоялар бор. Улардан фақат биттаси — «Илм-сизлик балоси» номли шеърӣй ҳикоя ҳақида тўхтаб ўтамиз. Мазмуни жуда жўн:

Бир киши хат танимас эди. Қасал бўлди. Танасига яра тошди. Уғлини табибга юборди. Табиб шишада дори берди: бирини ичиш, иккинчисини суриш учун. Қасал ота саводсизлиги учун уларни фарқлай олмади. «Шарбат» деб ярага сурадиган заҳарли дориңи ичиб жон берди.

Тўғри, муаллиф рангларни бир оз қуюқлаштирган. Илмсизликнинг ёмон оқибатига фожеий тус берган. Бу ишни атайин қилган. Негаки, бу хил бўрттиришнинг таъсир кучи жуда катта бўлишини яхши тушунган. Қабариқ, сербўёқ тасвир 1906—1917 йиллар ўзбек адабиётининг муҳим хусусиятларидан биридир. Хусусан, шоирларимиз илм-маърифатнинг аҳамияти, жаҳолатнинг зарари ҳақида тўхталганларида бу тушунчаларни оқ-қора бўёқларда, ўзаро кескин зид мусбат—манфӣй қутбларда талқин қилишга интиладилар. Бу ҳол Авлонийнинг шеърӣятаида, айниқса, равшан кўринади.

Хуллас, адабнинг ҳар икки «Муаллим»даги ихчам шеърӣй ва насрий ҳикоялари, бир томондан, усули жаҳид мактаблари дарсликларининг мазмун ва қурилишини англашга ёрдам берса, иккинчи томондан жаҳид адабиётининг устувор йўналишларини аниқлашда муҳим материал бўлиб хизмат қила олади. Бежиз эмас, ёш тадқиқотчи Р. Баракаев Авлоний ва XX аср ўзбек болалар адабиёти масаласини атрофлича ўрганиб, уни ушбу соҳанинг «етакчи намояндаси»¹ сифатида баҳолайди.

Мукаммал инсонни ўйлаб...

1913 йилда Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари босилиб чиқди. 1917 йилда иккинчи марта нашр қилинди. Китоб мактабларнинг юқори синф ўқувчиларига дарслик сифатида ёзилган. Лекин асримиз бошларидаги ўзбек жаҳид маърифатчилигининг ноёб

¹ Р. Баракаев. XX аср бошларидаги ўзбек болалар адабиёти ва А. Авлоний ижоди, ФФН илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореферати, Т., 1994, 27-бет.

ҳодисаларидан бўлган бу асарнинг аҳамияти фақат мактаб доираси билан чекланмади. У адабиёт ва ахлоқ ҳаваскорлари учун ҳам қўлланма бўлиб хизмат қилди.

Асарда инсонларни «яхшиликка чақирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илм» — ахлоқ ҳақида фикр юригилади.

Ахлоқ, бу — хулқлар мажмуи. Хулқ эса, эзгулик ёхуд разилликнинг муайян бир инсонда намоён бўлиш шакли. Бинобарин, ҳар бир хулқ эзгулик ва олижанобликнинг ёки разиллик ва бадбинликнинг тимсоли. Шу жиҳатдан улар яхши ва ёмонга бўлинадилар. Лекин булар кишида ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Уларнинг шаклланиши учун маълум бир шароит, тарбия керак. Кишилар туғилишдан ёмон бўлиб туғилмайдилар. Уларни муайян шароит ёмон қилади. Демак ҳамма нарса тарбияга боғлиқ. **Тарбия** «ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё садоқат, ё фалокат масаласидур».

Тарбия туғилган кундан бошланади ва умрнинг охирига қадар давом этади. У икки босқичдан — уй ва мактаб тарбиясидан ташкил топган.

Авлоний тарбиянинг доирасини кенг тушунади. Уни биргина ахлоқ билан чегаралаб қўймайди. «Соғ танда соғ ақл» деган ҳикматнинг бежиз эмаслигини яхши билади. Гапни, биринчи навбатда, боланинг соғлиги ҳақида қайғуриш лозимлигидан бошлайди.

«Баданнинг саломат, қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўқумоқ, ўрганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучлик, касалсиз жасад лозимдур».

Авлоний масаланинг фалсафий асосига кўчади. **Жисм** билан руҳнинг ўзвий бирлиги ҳақида гап очади: «Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўюб, астарини ювуб, овора бўлмоқ кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур». Яна бир ўринда эса «бадан элак каби кўзлукдур» деган гап учрайди.

Жисм билан руҳ, шакл билан мазмуннинг ўзвий бирлиги ва уларнинг ўзаро бир-бирига таъсири масаласи жуда муҳим ва мураккаб бўлиб, Авлоний уни асосан тўғри тушунади ва тўғри талқин қилади. XIX асрнинг машҳур мунаққидларидан бири ёзади:

«Нимайки мазмунда бўлса, шаклда ўз ифодасини топади. Мана бу одамнинг мудроқ, тунд кўзларига, бўкиб тўйиб олганидан ҳарсиллаб қолган, бақ-бақалоқ,

даванг турқиға назар ташланг. Нақадар ҳайвоний қиёфа! Энди, мана бунисига разм солинг. Бу озғин, рангпар кишининг кўзларидан қандай ўт чақнайди. У нақадар ҳаракатчан, унинг овозида қанчалар эҳтирос бор! Биринчиси — ўлик, иккинчисида ҳаёт яшнайд — тўғри эмасми?!» Синчиклаб қаранг, киши жисм билан руҳнинг, маънавий олам билан жисмоний ҳаётнинг ўзаро муносабатини икки муҳит, икки даврда яшаган ҳар икки адибнинг деярли бир хил тушунаётганлигини ҳис қилмай иложи йўқ.

Болаларда фикрлаш иқтидорини ҳосил қилиш, **фикр тарбияси** бениҳоя зарур ва муқаддас бир вазифа. Бинобарин, у муаллимларнинг «диққатларига суялган, виждонларига юкланган» бўлиб, уларнинг «ёрдамига сўнг даражада муҳтож». Негаки, «фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги» муаллимга кўп жиҳатдан боғлиқ. Болаларнинг фикрлаши тарбиячининг ўзини фикрлаш ва интилиш доираси, савияси билан ҳам алоқадор. Бу хусусда адибнинг кескин мулоҳазалари бор. Улар ҳақида кейинроқ гап бўлар. Ҳозирча муҳими шуки, Авлоний фикрни ўстириш масаласига алоҳида эътибор билан қарайди. Унга алоҳида боб ажратиб, таъкидлаб кўрсатади.

XVIII аср француз маърифатчилари ақл ва онгнинг ролига жуда юксак баҳо берган эдилар. Жаҳон адабиётидаги маърифатчилик босқичи билан шуғулланган тадқиқотчилар бу давр Европа маданиятининг умуман ҳамма жабҳаларида унинг маълум даражада илоҳийлаштирилганлигини эътироф этадилар¹. Бу, табиийки, Европа мамлакатларида капитализмнинг ривож, феодал-патриархал муносабатларнинг тараққиётга тўғаноқ бўлиб қолиши, жамият ҳаётида илм-фан ролининг бирдан кучайиб кетиши каби қатор омилларга боғлиқ эди.

XX аср бошларидаги Туркистонда ҳам шунга яқин шароит майдонга келди. Назаримизда, «...ўлкамизда 1905 йилдан кейин яққол кўзга ташланган фикрий уйғониш ва маданий кўтарилиш ўз моҳияти билан XVIII аср француз маърифатчилигига кўп жиҳатдан ўхшаш эди. Авлоний маърифатчилигининг илдизи ҳам шунга бориб тақалади. «Туркий гулистон...»да ақл ва илмнинг, маънавий-ахлоқий оламнинг фавқулодда эҳтирос би-

¹ Қаранг: Проблемы просвещения в мировой литературе, «Наука», М., 1968.

лан улуғланиши адиб маърифатчилигининг бевосита мазмунидан келиб чиқади. Мана у нима деб ёзади:

«**Ақл** инсонларнинг пири комили, муршиди ягонасидур. Руҳ ишловчи, ақл бошловчидир...»

Муаллиф ўз фикрини янада аниқроқ ва равшанроқ англатиш учун шундай муқояса келтиради:

«**Ҳайвонлар** ўзларига бўлаклар тарафдин келадургон зулм ва жабрларни шох, тиш, тумшуқ ва тирноқлари ила қайтарурлар. Лекин инсон... ақл ва идроки соясида ўзига келадургон зарар ва зулмлардан сақланур. Ер юзидаги ҳайвонларни асир қилуб, бўйнидан бойлаб, ипларининг учини қўлларига берган инсонларнинг ақлидур». Ҳукамолардан бири: «Ҳар нарса кўпайса, арзон бўлур, ақл эса илм ва тажриба соясида қанча кўпайса, шунча қимматбаҳо бўлур», — демиш.

Адибнинг қарашларида Навоийнинг инсон ҳақидаги машҳур «инсон — хилқат тожи» нуқтаи назари (концепцияси)нинг таъсири яққол сезилиб туради. Унинг фикрича ҳам ақл фақат инсонгагина насиб этган сифатдир, жаҳоннинг зийнати оқил инсонлардир.

Юқорида Авлоний ақлнинг илм ва тажриба соясида камол топишига ишора қилган эди. Дарҳақиқат, булар узвий тушунчалардир. **Илм** ҳам «инсонларнинг мадори ҳаёти, раҳбари нажоти», боринги, «дунёнинг иззати». У — «инсон учун ғоят олий ва муқаддас бир фазилат».

Муаллиф бу фазилатларни шунчаки қайд этмайди, унинг конкрет ҳаётий, амалий аҳамияти устида ҳам тўхтаб ўтади. Унинг инсонни камолотга етказишда бош омил эканилигини атрофлича далиллашга ҳаракат қилади.

Илм эгаллаш эса ўз-ўзидан бўлмайди, албатта. У ҳар бир кишидан муайян лаёқат ва қобилиятни талаб қилади. Чунончи, синчковлик, ҳар бир нарсага ибрат назари билан қарай олиш, саъй-ғайрат, шижоат кабилар шундай сифатлар жумласига киради.

«**Инсон** ибрат назари ила боқуб, дунё китобидан ўз қадр-ҳиссасини билиб олмаги лозимдур», — деб ёзади Авлоний. Маърифат соҳиби бўлмак учун аҳволи оламдан хабардор бўлмак керак. Шунинг учун ақл соҳиблари, фатонат эгалари ўзларига фойдаси бўлса-бўлмаса синчиклаб қарагон нарсаларидан бир ҳисса олмай қўймаслар».

Зийраклик, очиқ фикрли бўлишга интилишнинг ҳам аҳамияти катта. Булар ҳаммаси ёшлиқдан бошланади. Умр — ганимат. Уни беҳуда ишлар билан ўтказиб юбо-

риш жиноятдир. Адиб зеҳн ва идрокни қувватлантириш учун ўқиш-ёзишни ўрганишга улгурган ҳар бир болани ҳар хил китоблар, газета ва журналлар ўқишга ва шу орқали дунёнинг борди-келдисини англаш, у ҳақда фикр юрита олиш даражасига эришишга чорлайди.

Илм олиш риёзат чекишни, саъй-ғайратни талаб этади. Адибнинг образли ифодасига кўра, илм бами-соли бодомнинг ичидаги мағиз. Уни қўлга киритиш учун меҳнат қилиш, чақиб пучоғидан ажратиб олиш керак.

Авлонийнинг **виждон** ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам диққатга сазовор. Унингча, виждон — ақл ва тафаккур мезони. Умуман олганда, бундай ёндошиш виждоннинг аҳамиятини ва моҳиятини тўғри тушунишга ёрдам беради. Лекин унда бироз конкретлилик етишмайди. Виждон тарозисининг «ақл ва ҳикматга мувофиқ» ишларга «муҳаббат» қўйдириб, «қабохат ва ёмон» ишлардан «нафрат» эттириши аслида тўғри тушунтириш. Бироқ унинг тўғрилиқ даражаси яхши ёки ёмон деб номланадиган муайян ҳодисага нисбатан қўлланилгандагина конкретлашади. Адибнинг «яхши» ва «ёмон» тушунчаларини англашида эса маълум мавҳумлик йўқ эмас. У буларни талқин қилганда, кўпинча, ақлга мувофиқ келадиган, мувофиқ келмайдиган деган принципдан келиб чиқади.

«Агар аҳмоқ одам бўлса, ўз туғишган биродарингни ҳам севмаслигинг мумкин, лекин Ватанни, у қандай бўлмасин, севмаслик мумкин эмас. Аммо бу муҳаббат унинг мавжуд аҳволдан бир умр мамнунлик бўлиб қолмаслиги, балки уни мукаммаллаштиришга чанқоқ интилишдан иборат бўлмоғи лозим», — деган эди до-нишмандлардан бири.

Ватан туйғуси энг инсоний, энг муътабар туйғулардан бири. Ватанни шунчаки севиш мумкин эмас. Унинг дарди билан яшамоқ, унинг бахтидан қувонмоқ, у билан фахрланмоқ керак. Ватан Онадек муқаддас. Уни қадрлаш, эъзозлаш, унинг шодлик ва қувончига шерик бўлиш, ғам-ҳасратини баҳам кўриш фарзанднинг бурчи. Авлоний Ватан ва унинг олдидаги бурчини шундай тушунади.

Фарзандлар ҳам ҳар хил бўлади. Онанинг бахтига шерик бўлиб, бахтсизлигида ёлғиз ташлаб кетувчи фарзандлар ҳам топилади. Ватаннинг ҳам фусункор табиа-тини, боғ-роғларини хуш кўрадиган, лекин ташвиш ва

гамларини ўйламайдиган фарзандлари йўқ эмас. Ватани, у қандай бўлмасин, севиш керак.

«Биз туркистонликлар ўз ватанимизни жонимиздан ортиқ суйдигимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик, иссиқ чўлларини, эскимўлар Шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб, ҳижрат қилурлар эди. Боболаримиз «Киши юртида султон бўлгунча, ўз юртингда чўпон бўл», — демишлар».

Муаллиф ўз фикрини хилма-хил мисоллар билан асослашга ҳаракат қилади. Масалан, у шундай тамсилни келтиради. Айрим кишилар ўз ҳовли-жойларини, мол-мулкларини сотиб, Маккага зиёратга боришади. Ҳатто шуларнинг ҳам аксари яна ўз ватанларига қайтиб келадилар. «Бунинг сабаби, яъни буларни тортуб кетургон қувват ўз ватанлари тупроқларининг меҳру муҳаббатидур...», дейди.

Шоирнинг «Мактаб гулистони» (Т., 1916)га кирган шеърларида бу фикрлар давом эттирилган.

«Сенинг исминг бу дунёда муқаддасдур,
Ҳар ким сенинг қадринг билмас—ақли пастдур», —

деб бошланар эди ундаги «Ватан» шеъри. «Ҳижрон сўзи»да эса она-юртнинг кўркам, бой ва улуғвор манзараси чизилади.

Бас шундай экан, унинг учун жонларни фидо этмоқ керакдир:

Ватан, ватан дея жоним танимдан улса равон,
Банго на ғам қолур, авлодима ую ватаним.
Ғуборга дўнса таним, йўқ вужуди зери ваҳм,
Чароки, ўз ватаним хокидур ғуру кафаним.

Тилга, маданиятга муҳаббат эса ҳар бир кишининг халқига бўлган муҳаббатидир: «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадургон ойнаи ҳаёти тил ва адабиётидир», — ёзади адиб.

Сўз — ноёб гавҳардир. Унинг шарафи бениҳоя. Ҳар қандай қимматбаҳо гавҳар унинг олдида садаф ҳам бўла олмайди:

Сўз гуҳариға эрур онча шараф, —
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»ида сўз таъ-

рифига бағишланган боб шу сатрлар билан бошланади¹.

Буюк мутафаккир сўз қудратига юксак баҳо берди, хилма-хил тамсил ва тадбирлар билан уни кўкларга кўтарди, тилни пўлат ханжарга, сўзни унга қадалган инжуларга қиёс қилди. Ёки мана бу муқоясаларга эътибор қилинг: Масиҳ (Исонинг лақаби) яхши сўз билан ўлганни тирилтиргани учун «жонбахш» лақабини олди. Сўз Халилни ўтга ташлатди.

Энди бошқа бир мисол. Сиз ғунча оғизлик, шакарлаб дилбар билан биргасиз. Унинг алвон ёноқлари юрагингизга ўт солади. Лекин сўлим дилбарнинг оғзидан бирор садо чиқмаслигини тасаввур қилиб кўрингчи?!

Сурат ила бўлса маҳи осмон,
Сурати девор ҳамон, ул ҳамон.

М. Ю. Лермонтовнинг:

У дилбар жанубнинг қизғин боласи,
Сурган хаёл каби ғўзалдир ғоят, —

деб бошланадиган бир шеъри бор. Унда баркамол соҳибжамол ҳақида гап кетади. Ҳассос шоир ғўзалликни уйғунликда кўради. Унингча, ҳар жиҳатдан мукамал дилбаргина ғўзалликда мумтоздир.

Ким изоҳ қилибди ҳусн нимаси:
Келишган кўкракми, хушбичим қомат?
Ё шахло кўзларми? Лекин гоҳо биз,
Буларнинг ҳеч бирин ҳусн демаймиз.
Сўз билмас лабларни мумкинмас севмак;
Оташсиз нигоҳ у — ҳидсиз бир чечак!

Ажиб ўхшашлик. Баркамол инсон тушунчаси тамом бошқа муҳит ва даврда яшаган икки буюк шоирда деярли бир хил талқин қилиняпти. Иккинчи томондан эса бунга ажабланмаслик керак, чунки умуминсоний ғоялар давр ва муҳит билан чекланиб қолмайди. Табиийки, сўз ҳали ўзлигича ҳеч нарса англамайди. У муҳим ва керакли маънони англагандагина маълум аҳамият касб этади. Мутафаккир адиблар масаланинг бу жиҳатини ҳеч қачон диққатдан четда қолдирмаганлар. Ҳатто сўз таърифи ҳақида гап юритганларида ҳам

¹ А. Навоий. Хамса, ЎзФА нашриёти, Т., 1960, 33-бет.

унинг муайян яхши ҳамда фойдали мазмун англатишини кўзда тутганлар.

Авлоний ҳам сўзнинг инсон қадр-қимматини белгилашдаги ролига умуминсоний қарашлардан келиб чиқиб баҳо берди. Сўзнинг маъносига алоҳида диққат қилди. Тил ва сўз одоби ҳақидаги умуминсоний фикрларни давом эттирди: «...сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатдургон тарозудир. Ақл соҳиблари кишининг дилидаги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва қимматини сўзлаган сўзидан билурлар...»

«Агар сўз ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлуб, ўзига ёки эшитувчига бир фойда чиқадургон бўлмаса, асарилар орасида гўнғиллаб юрган қовоқари каби қуруқ гўнғилламоқ, фақат бош оғриғидан бошқа бир нарса эмасдир. Бошимизга келадургон қаттиқ кулфатларнинг кўпи юмшоқ тилимиздан келадур. Шунинг учун «кўп ўйла, оз сўйла» демишлар».

Инсонни безайдиган сифатлар кўп. Чинакам инсон ялқовлик ва дангасаликни ўзига номус деб билади. Ёшлигидан илм-маърифатга, ҳунар ва санъатга меҳр қўяди. Меҳнатнинг айби йўқ. Қора ишчи билан олимнинг заҳмати кўринишдагина ҳар хил. Уларнинг иккиси ҳам меҳнат. Меҳнат билан кун кечириш эса буюк саодат. Аксинча «...бу—кўмурчилик, бу—темирчилик—менга муносиб иш эмас деб дангасалик қилуб, ишсиз юрса, зўр айб, ғайратсизликдур...»

Инсон моддий неъматларни яратишдан ташқари, уларнинг қадрига ҳам ета билмоғи даркор. Булар ўзаро жуда яқин, бири иккинчисидан келиб чиқадиган туншунчалардир. Қимки бир парча нонни меҳнат билан топса, унинг қадрига ҳам етади. Авлоний уларнинг ҳаммасини иқтисод мафҳуми билан беради. Унингча, «иқтисод деб пул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмакни айтилур. Мол қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда сўмни аямас. Саховатнинг зидди бахиллик ўлдиғи каби иқтисоднинг зидди исрофдир...»

Чопар ҳаётини таҳликага қўйиб тоғу тошлар, қир ва чўллар ошади. Хабарни етказди. Чопар олиб келган хабар, эҳтимол, мудҳиш бўлиши мумкин. Шунда ҳам ақл эгалари уни ўлдирмайдилар. Чунки у ҳақиқатни етказди. Авлоний «Ҳаққоният» деб аталган бобда юқоридаги мисолни ибрат қилиб келтирди. Ростлик ва тўғри сўзликни инсоннинг энг инсоний сифатларидан бири деб билди.

«**Ҳаққоният** деб ишда тўғрилиқ, сўзда ростликни айтилур. Инсон бустони саломатга, гулзори саодатга **ҳаққоният** йўли ила чиқар. Инсониятнинг илдизи улан раҳмдиллик, ҳақшунослик, одиллик каби энг яхши сифатларнинг оноси **ҳаққониятдур**»...

Бу нуқта жадидларимизнинг дунёқарашини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Исмоилбек Гаспринский 1885 йилда эълон қилган «Оврупо маданиятига бир назари мувозана» («Оврупо маданиятига бир бетарафона қараш») рисоласида у ҳақда фикр юритиб, «Агар инсонларнинг кўражак сўнгги яшаш тарзи ва сўнгги маданияти бу бўлса, инсоният ниҳоятда толеъсиз экан», — деб ёзади. Унингча Оврупода ҳамма нарса бор, Фақат **ҳаққоният** йўқ. Бу маданият қадим Рим маданияти асосига қурилган. У ахлоқан номукамаллиги учун барбод бўлди. Унинг ўрнига капиталистик маданият келди. Уни фарзандлари социалистлар рад этдилар. Социалистик адолатсизлик эса ҳаммасидан ошиб тушди. Нега? Оврупо маданиятининг энг катта айби унда **ҳаққоният** йўқлигидир. **Ҳаққоният** эса, Авлоний таъкидлаганидек, «ишда тўғрилиқ, сўзда ростликдир».

Гаспринский ёзган эди:

«Оврупо бир кекса чолдир, тажрибаси кўпдир. Улуғ ёшига ҳурматимиз бор. Тажрибасидан ўрганамиз, лекин хатоларини такрорламаймиз. Мактабларини, университетларини бизлар ҳам қурамыз. Аммо ақллари-мизни қанча ёритсак, юракларимизни шунча «**ҳаққоният**» билан тўлдирмоққа ҳаракат қиламыз. Оврупода нимани кўрсак, ёш боладек кўтариб чопмаймыз. Эслиҳушли инсонлардек «Бу нимадир?», «Оқибати нима бўлади?» «Виждон ва **ҳаққоният** уйғунми?» дея ақл тарозисига тортиб оламыз. Оврупо маданияти мулоҳазасиз қабул қилинавериши мумкин бўлган бир нарса бўлса эди, бу маданиятга Оврупонинг ўз вориси душман бўлмас эди.

Яна бир такрорлайман: янги фанларини, кашфиётларини ва ижодларини, фойдали хизматларини инкор этмайман. Лекин ислом оламининг ислоҳот ва тараққиётга эҳтиёжи бўлган бир пайтда ҳеч бир мулоҳаза қилиб кўрмасдан Оврупога тақлид этишни ақлдан ҳисобламайман».

Афсуски, жадидларимизнинг кўпчилиги айниқса илк босқичда, масаланинг мана шу жиҳатларини камроқ ўйладилар.

Ҳаё, иффат, ўйлаб чиқарилган тушунчалар эмас. У

асрлар бўйи инсон тушунчаси билан биргаликда шаклланган. Инсон одобини ҳаё ва ифбатсиз тасаввур қилиш қийин. Авлоний ҳаё деганда «ишда, сўзда адабни риюя қилмоқ»ни тушунади, уни инсонийликнинг муҳим белгиси деб билади.

Ҳамма нарсанинг маълум бир меъёри бор, албатта. Инсоний виқорни суистеъмол қилиш кишини такаббурликка олиб келиб қўяди. Ҳаддан ошган юмшоқ кунгиллик—ҳалимлиқ кишини ҳор қилади. Камтарлик эса хокисорликка элтади. Бу ерда ҳам шакл ва мазмун мутаносиблигининг темир қонуни ўзига хос ҳолда намоён бўлади. Чинакам инсонлик виқори кишида олимлик, фозиллик ва юксак одоб жамлангандагина намоён бўлади. Иккинчи томондан эса, ҳар бир хулқдаги меъёрни ҳис қилиш, ўз феъл-атвори, хатти-ҳаракатининг инсоният қонуналарига монанд бўлишига эришишнинг ўзи юксак ахлоқ ва фозиллик белгисидир.

Авлоний хулқ ҳақида умуман гапириб қўя қолмай, унга конкрет ёндашишга ҳаракат қилади. Адибнинг диққат марказида ҳамиша умуминсонийлик мезони туради. Бу мезон исломий ахлоққа суянади ва у кишиларни шу пайтга қадар ота-боболаримиз тарбиясига хизмат қилиб келган турмуш қоидалари билан боғлайди.

Шундай тушунчалар бор, уларнинг номини эшитганингиздаёқ борлигини илиқ ва ёқимли ҳислар чулғаб олади. Агар улар бўлмаганда ҳаёт зулматдан, тирикчилик ваҳшиёна кун ўтказмоқдан иборат бўлиб қоларди. Муҳаббат, садоқат, хайрихоҳлик, олижаноблик кабилар ҳаётга нур, умрга мазмун бахш этади. Инсоннинг шарафли мавқеида буларнинг ўрни алоҳида.

Муҳаббатнинг қамрови кенг. Ватанга муҳаббат, халққа муҳаббат, дустга муҳаббат, ёрга муҳаббат... Лекин унинг мазмунида бир нарса жуда аниқ. Муҳаббат кимгадир, нимагадир чанқоқ бир интилиш. Уни ўзининг жон-тани деб билиш, бутун борлигини унга бахшида этиш туйғуси билан ёниш. Уни бахтиёр ва шодон кўрмоққа, бахтиёр ва шодон этмоққа бўлган буюк иштиёқ. Унинг қудрати бетимсол. У муъжизалар яратишга қодир. У саҳрони бўстонга айлантира олади, тошдан гул ундиради. Авлоний «Муҳаббат» деб номланган бобни шундай сатрлар билан бошлайди:

«Муҳаббат деб бир нарсани суймакни айтилуру. Дунёдаги инсонлар меҳр ва муҳаббат соясинда яшарлар. Ҳар бир ишни муҳаббат орқасидан ишларлар. Муҳаб-

батсиз кишилар ҳеч бир ишни ишламакга ғайрат ва жасорат қилолмас, дунё неъматидан лаззат ололмас. Агар бир шогирд илм ва муаллимни суймаса, иштаҳо ила ўқумаса, мақсудга етолмас. Ер юзидаги инсонларни урушма-талашмаларга қовушдургон, сийналарини душман ўқиға нишона қилдургон нарса дин ва миллатларининг, ватан ва давлатларининг муҳаббатидур. Кишини (нг) кеча ва кундуз тиндурмасдан қул каби меҳнат ва машаққатларига кўкрак беруб ишлатадургон нарса ватан ва бола-чақаларининг меҳру муҳаббати эмасми?»

Кишиларни яхшиликка ундаш, ёмонликдан қайтариш, дунёдаги барча инсонларга эзгулик истаги билан яшаш чинакам олижанобликдир. Одамлар умр бўйи бир-бирлари билан алоқада бўладилар. Ўзаро ёрдамга, ҳамкорликка ҳожат сезадилар. Шундай экан, хайрихоҳлик, олижаноблик инсонлар ҳаётида катта аҳамият касб этади.

Кишилар феъл-атворларига, орзу-интилишларига кўра бир-бирларига яқинлашадилар ёхуд узоқлашадилар. Яхшилик дўстликни вужудга келтиради. Агар бу дўстлик маслак ва манфаатлар бирлиги асосига қурилса, бениҳоя мустаҳкам ва самарали бўлади. Умрни хуш ва мазмунли ўтказиш учун бундай дўстлик жуда керак.

«**Мунислик** деб ҳар ким ўз тенги, маслакдошини топуб, улфат бўлмакни айтилур. Дунёнинг лаззати содиқ дўстлар ила суҳбат қилмакдан иборат», — деб ёзади Авлоний.

Дўстлик дейилганда ҳамиша садоқат кўзда тутилади. Негаки, бу тушунчалар бир-бирига бениҳоя яқин. Адиб садоқатни шундай таърифлайди:

«Садоқат бир файзи маънавийдурки, у файздан ҳиссасини олмак ҳар бир кишининг муқаддас вазифасидур...»

Энди бундан беш юз йил илгари ёзилган улуғ Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»идаги сатрларни эслайлик:

Ҳар кишига етса фалакдин ғаме,
Булмаса ҳамдарди анинг ҳамдами.

Роз лабин тиккон ипин сўкмаса,
Ҳарнеки кўнглида эрур тўкмаса.

Дард ёқиб шуълаи нобудини,
Чархдин уткаргай анинг дудини.

Тиғи бало кўксини чок айлагай,
Дард они бир дамда ҳалок айлагай...

Бас, кишига умр хуши ёр эмиш,
Умр деган ёри вафодор эмиш¹.

Демак, дўстлик биринчи навбатда, ҳамдардлик, ҳамкорлик, ҳамдастлик. Дўстлик ўз вафоси, садоқати билан мустаҳкам. Навоий буни ҳайратомуз тамсиллар билан берган эди. Масалан, вафосиз ёр — зиёсиз шам; зиёсиз шам — муз сумалак каби.

Инсон учун ёлғизлик энг оғир жазо. Сўққабош ҳеч қачон бахтиёр бўлган эмас. Бир қўлдан ахир қачон садоққан? Ёлғиз кишининг ҳаёти ғамдангина иборат. Тоқ кишининг маишат уйи вайрон — бутун бир уйни ягона устун кўтариб турганини ким кўрган? Бургутнинг бир қаноти синса, қанча тез учмасин, ҳаёти лаҳзадан ошмайди. Буюк мутафаккир мана шундай қиёсларда дўстликнинг ҳаётий асосларини аниқ ва тиниқ деталлар билан кўрсатиб берган эди.

Абдулла Авлонийнинг ахлоқий қарашлари мумтоз адабиётимизнинг бой заминиде шаклланди. Унинг дўстлик ва садоқат ҳақидаги фикрлари адабиётимиздаги ахлоқий қарашларнинг тадрижий давоми эди.

Дўстлик ва унга садоқат таҳсин ва тақдир қилишга лойиқ олий ишдир. Лекин дўстлик дегани ҳамиша ҳам безавол, садоқати ҳамроҳ тушунчами? У ҳолда хиёнат, сохта дўст деган гаплар қасқдан пайдо бўлди? Нега биргина «дўст», «ёр» сўзлари билан чекланмасдан, «содиқ ёр», «содиқ дўст» деб таъкидлаб айтамыз? Шубҳасизки, эзгулик ва разиллик ҳамиша ҳамроҳ бўлганидек, садоқат бор экан, хиёнат ҳам бўлган. Ва бу гап бадий ижодда дўстлик ҳақидаги фикрларнинг тамал тошларидан бўлиб келган. Акс ҳолда ҳазрати Навоийнинг:

Ҳар кишиким, қўйдум аёғига бош,
Жола киби бошима ёғдурди тош,—

каби маъшҳур сатрлари яралмаган бўларди.

Табийки, масаланинг бу томони ҳам Авлоний диқ-

¹. А. Навоий. Хамса, ЎзФА нашриёти, Т., 1960, 81-бет.